Laat duizend vrijplaatsen bloeien

Onderzoek naar vrijplaatsen in Amsterdam

Colofon

De volgende mensen hebben aan dit onderzoek en de publicatie ervan meegewerkt:
Onderzoekers: Pieter Breek, Floris de Graad
Begeleiders: Jaap Draaisma (De Verandering)
Ed Hollants (Autonoom Centrum), Hessel Dokkum

Vormgeving: Katja Vercouteren
Fotografie: Hans Bouton, Ed Hollants
Druk: De Raddraaier

Dit onderzoek is mogelijk gemaakt door financiële steun van de Gemeente Amsterdam en het Prins Bernhard Fonds.

Een uitgave van 'De Vrije Ruimte'
September 2001

Bilderdijkstraat 165-f
1053 KP Amsterdam
telefoon: 612 6172
giro: 576 5086
www.vrijeruimte.nl
email info@vrijeruimte.nl

ISBN 90-804556-2-X
NUGI 661

Dit boek is te bestellen door overmaking van *f* 22,50 of €10,- op het bovenstaande rekeningnummer o.v.v. 'Laat duizend vrijplaatsen bloeien'.

Tetterode

Rijkshemelvaart

Inhoud

Inleiding
Introductie “De Vrije Ruimte” 10
De ontwikkeling van Amsterdam 11

Hoofdstuk 1 Opzet onderzoek
1.1 Doelstelling onderzoek 15
1.2 Structuur van het onderzoek 15
1.3 Zoeken naar criteria 16
1.4 Criteria 20
1.5 Selectie panden 21

DEEL I Maatschappelijk betekenis van Vrijplaatsen

Hoofdstuk 2 Functiemenging
2.1 Introductie 31
2.2 Begripsafbakening 31
2.3 Wonen 32
2.4 Werkplaatsen 34
2.5 Publieke ruimtes 37
2.6 Betaalbaarheid van werk- en woonruimte 39
2.7 Niet- commerciële karakter 40
2.8 Samenvatting 41

Hoofdstuk 3 Kruisbestuiving
3.1 Introductie 43
3.2 Samenwerking 43
3.3 Inspiratie 44
3.4 Netwerkfuncties 44
3.5 Openbaarheid 45
3.6 Samenvatting 45

Hoofdstuk 4 Verdwijnen van vrijplaatsen
4.1 Introductie 47
4.2 Historische ontwikkeling vrijplaatsen 47
4.3 Geografische spreiding vrijplaatsen 50
4.4 Maatschappelijke dynamiek in de ontwikkeling van vrijplaatsen 50
4.5 Voorzieningenstructuur 57
4.6 Samenvatting 58

Conclusie deel I 61

DEEL II Intern functioneren

Hoofdstuk 5 Motieven
5.1 Introductie 67
5.2 Motieven 67
5.3 Maatschappelijk engagement 69
5.4 Samenvatting 70

Hoofdstuk 6 Dynamiek
6.1 Introductie 73
6.2 De Kraakperiode 73
6.3 Onderhandelingen en start legalisatie 75
6.4 Legale fase 76
6.5 Samenvatting 77

Hoofdstuk 7 Zelfbeheer
7.1 Introductie 81
7.2 Organisatievormen 82
7.3 Samenvatting 86

Hoofdstuk 8 Zelfwerkzaamheid
8.1 Introductie 89
8.2 Zelfwerkzaamheid als praktische uitkomst 90
8.3 Zelfwerkzaamheid en sociale verhoudingen 90
8.4 De organisatie van het bouwen in zelfwerkzaamheid 92
8.5 Zelfwerkzaamheid in de panden 94
8.6 Samenvatting 94

Hoofdstuk 9 Macht én Verantwoordelijkheid
9.1 Introductie 97
9.2 Het nemen van verantwoordelijkheid versus vrijheid van het individu 97
9.3 Samenwerkpand 98
9.4 Gemeenschapspand 99
9.5 Collectieve panden 99
9.6 Oorzaken verschil 102
9.7 Samenvatting 101

Hoofdstuk 10 Betrokkenheid
10.1 Introductie 103
10.2 Algemene problematiek rond bedrijven 103
10.3 Ateliers 105
10.4 Publieke ruimtes 106
10.5 Samenvatting 107

Conclusie deel II 109

DEEL III Randvoorwaarden en Aanbevelingen

Hoofdstuk 11 Ontstaansvoorwaarde van vrijplaatsen
11.1 Beschikbare panden 115
11.2 Locatie van vrijplaatsen 116
11.3 Aanloopperiode 116
11.4 Betaalbaarheid 117
11.5 Panden en regelgeving 118
11.6 Passende infrastructuur 119

Hoofdstuk 12 Samenstelling en opzet van vrijplaatsen
12.1 Menging 121
12.2 Inbreng 121
12.3 Behoud pluriformiteit 122
12.4 Stimulering betrokkenheid 122

Hoofdstuk 13 Functioneren en organisatie van vrijplaatsen
13.1 Gemeenschappelijkheid 125
13.2 Zelfwerkzaamheid 125
13.3 Doorstroming 125
13.4 Zelfbeheer 126
13.5 Statuten 126
13.6 Stichting of vereniging 127
13.7 Eigendomsstatus 127
13.8 Sociaal eigendom 128

Aanbevelingen 129
Bijlagen 131
Literatuurlijst 141

Inleiding

De afgelopen jaren heeft zich in Amsterdam een debat ontwikkeld over het belang van vrijplaatsen. Sinds begin jaren tachtig hebben veel van deze plekken, die in de marges van stedenbouwkundige en maatschappelijke ontwikkelingen zijn ontstaan, zich weten te ontplooien tot bijzondere plekken. De geschiedenis van vrijplaatsen laat zich echter vooral vertellen aan de hand van ontruimingsdata. Alleen al de afgelopen paar jaar verdwenen bekende plekken als de Graansilo, het Vrieshuis Amerika en de Kalenderpanden.

Door politieke druk vanuit de vrijplaatsen die zich in 1998 voor een groot deel hadden verenigd in het 'Gilde van werkgebouwen aan het IJ' werden de ogen van de bestuurders geopend. Gevolg was de ontwikkeling van het 'broedplaatsenbeleid'.

Verder speelde hierin ook een rol de voor iedereen waarneembare 'verschraling' van de stad en de ontwikkeling van Amsterdam tot een bedrijf waar slechts economische factoren een rol spelen

Uit de stapels verklaringen, pamfletten en raadsadressen van de bedreigde en ontruimde vrijplaatsen werden een paar zinnen opgepikt die houvast gaven voor beleid: men concentreerde zich op voorzieningen voor ateliers en startende bedrijven. Dat ligt politiek goed. Vooral uit de cultuur hoek werd er op gewezen dat er een enorm gebrek is aan atelierruimte en dat Amsterdam minder aantrekkelijk wordt voor 'aanstormend talent'. De bewoners en gebruikers van de ontruimde panden waren voor de overheid vanaf nu 'kunstenaars'.

Om het tij te keren werd in december 1998 het startsein gegeven voor het 'broedplaatsenbeleid'. Voor de komende vijf jaar heeft de gemeente Amsterdam 65 miljoen gulden vrijgemaakt. Met het doel her en der in de stad 'broedplaatsen' te creëren vol met kunstenaars, ateliers en bedrijfjes. Als reactie hierop lijkt inmiddels elke startende ondernemer, cultuur instelling of groep van kunstenaars zich 'broedplaats' of 'vrijplaats' te noemen

Dit toont precies de tegenstelling aan in het denken van gemeente en een belangrijk deel van de bewoners en gebruikers van vrijplaatsen. Het is niet zo dat het bestaan van vrijplaatsen van belang is omdat ze de gevestigde orde van nieuwe ideeën, vormen en inzichten voorzien. Niet omdat ze de garantie opleveren dat men over een paar decennia een doek in het Rijksmuseum bij kan zetten van de hand van een kunstenaar die zijn carrière ooit in een vrijplaats begon.

Vrijplaatsen zijn geen tijdelijke plekken voor beginnende culturele ondernemers op weg naar succes. Het is dan ook hoognodig het debat terug te brengen naar

de vrijplaatsen zelf. Vrijplaatsen bieden ruimte aan mensen die hun meest directe omgeving naar eigen inzicht willen inrichten met de middelen die hen ter beschikking staan. Van belang achten zij, dat het voor kleinschalige, startende, experimentele en marginale initiatieven mogelijk is zich te ontwikkelen, en dat mensen hiervan kennis kunnen nemen en hieraan kunnen bijdragen.

Van belang is bovendien dat mensen zich er vrij kunnen voelen, verrast kunnen worden en het gevoel hebben dat ze in een stad wonen die allerlei onverwachte mogelijkheden biedt. Als laatste zijn vrijplaatsen ook een uitdrukking van maatschappelijk verzet en bieden ruimte aan de ontwikkeling van alternatieven. Dat is wat vrijplaatsen boden en te bieden hebben. Met andere woorden: plaatsen waar nu juist niet de 'de vrije markt' een hoofdrol speelt.

Lange tijd heeft Amsterdam juist haar bekendheid en aantrekkelijk te danken gehad aan de ruimte die ze bood voor bovenstaande belangen. Dit niet in de laatste plaats vanwege het alom aanwezig zijn van vrije geesten die zich onder ander hebben gevestigd in vrijplaatsen. Vandaag is daar weinig meer van over. In de Kalenderpanden zijn nu bouwvakkers aan het werk en zullen de eerste bewoners van de nieuwe luxe appartementen binnenkort hun intrek nemen. Maar ook meer gevestigde initiatieven moeten het ontgelden. Op een steenworp afstand gooien bouwvakkers de laatste resten van het art-deco interieur van de vermaarde cultbioscoop Desmet in een container: ook niet rendabel. Een oplettende krantenlezer komt bijna wekelijks dergelijke berichten tegen. De overeenkomst in deze berichten is steeds dat het behoud van de functie economisch onhaalbaar is. Het neo-liberale klimaat is alom vertegenwoordigt. In dit klimaat vormt de problematiek rond vrijplaatsen geen uitzondering, maar het topje van de ijsberg. Met het verdwijnen van voorzieningen veranderen ook de mogelijkheden van een grote groep mensen, en hiermee beginnen ook de onmogelijkheden zichtbaar te worden. Aan bepaalde groepen mensen biedt Amsterdam steeds minder plaats. Juist met het oog op deze ontwikkelingen hechten wij groot belang aan het bestaan van vrijplaatsen in Amsterdam.

Vrijplaatsen maken de stad tot stad, dragen bij aan haar verscheidenheid, laten zien dat er iets meer in het leven bestaat als economisch gewin, maken dat de betrokkenen zich thuis voelen en nieuwe vrije geesten worden aangetrokken. Om het belang van vrijplaatsen te onderstrepen, de wijze waarop mensen in vrijplaatsen wonen en werken inzichtelijk te maken en het debat terug te brengen naar de vrijplaatsen zelf heeft vereniging 'De Vrije Ruimte'deze publicatie uitgebracht.

Introductie "De Vrije Ruimte"

De Vrije Ruimte is een actiegroep voor Vrije Ruimten of vrijplaatsen in Amsterdam. Zij zet zich in voor het behoud en de versterking van de bestaande vrijplaatsen en voor het verwezenlijken van nieuwe vrijplaatsen.

De vrije marktwerking bepaalt nu wat voor functies er in de stad kunnen blijven en wat moet vertrekken.. Op dit moment worden veel politieke, sociale, culturele, sportieve en ideële activiteiten de stad uit gedrukt. Niet alleen door onroerend goed eigenaren en speculanten, maar ook door de 'marktconforme huren' van het

Gemeentelijk Grondbedrijf en de woningcorporaties. De gelijkschakeling door de Vrije Markt zorgt ervoor dat de multinationals, haar filialen en de duurste speciaalzaken steeds meer het (winkel)straatbeeld bepalen. De hoge huren kunnen alleen opgebracht worden door zaken die zich op massaconsumptie richten (met McDonalds als symbool) en door degenen die de allerrijksten tot klant hebben (zoals bijvoorbeeld de sushi-bar). In beide gevallen geldt dat de stad aangeharkt moet worden, gefatsoeneerd en verschoond van vieze, lelijke, afwijkende, gekke, bizarre of ongebruikelijke plekken. Amsterdam verwordt van een stad "van sjiek en sjofel", tot een stad waarin alleen het hoogste rendement nog geldt.

De strijd voor vrijplaatsen maakt het volgens de Vrije Ruimte nodig het verzet tegen de neoliberale uitverkoop van de stad te organiseren. Het is belangrijker dat de vrije marktwerking van de huidige grondpolitiek in delen van de stad buiten werking wordt gezet, dan dat een deeltje van de opbrengsten van die vrije marktwerking via het Grondbedrijf bij een enkele nieuwe broedplaats terechtkomt.

Zolang via de vrije marktpolitiek tegelijkertijd overal in de stad initiatieven en activiteiten om zeep worden geholpen is het broedplaatsenbeleid een wrang doekje voor het bloeden. Voor sociale woningbouw is er de afgelopen eeuw een speciaal beleid ontwikkeld om, tegen de vrije grondpolitiek in, toch betaalbare woningen voor mensen met een laag inkomen te kunnen realiseren. Met een stelsel van geld, regels, wetten en andere middelen kunnen speculanten onteigend worden en kunnen andere vormen van vrije marktwerking, ten gunste van sociale woningbouw, doorbroken worden.

Maar een breed scala aan sociale functies, van bijzondere alternatieve boekwinkels tot buurtvoorzieningen, van betaalbare kinderopvang tot solidariteitsgroepen, van vrouwengroepen tot sportverenigingen kunnen ook geen 'marktconforme' huur betalen. Voor dit brede scala aan sociale functies moet de vrije marktwerking met een speciaal stelsel van regels en voorzieningen net als bij sociale woningbouw doorbroken worden.

De ontwikkeling van Amsterdam

Sinds de jaren '90 zijn delen van Amsterdam meer en meer het decor waar de happy few wil wonen. Het leidt tot een binnenstad die deels als toeristisch themapark wordt ingericht, terwijl de rest een steriel beschermd woonmilieu voor de allerrijksten aan het worden is. Amsterdam is de laatste 10 jaar in een enorm tempo een stad voor internationale zakelijke dienstverlening (in de brede zin van het woord) geworden. De aantrekkelijkheid voor de ICT, reclame, ontwerp, etc. is mede gebaseerd op het feit dat zoveel jonge professionals uit Engeland, Duitsland en de VS graag in Amsterdam willen wonen. Amsterdam, de Magic City van de jaren '60, met haar vrijgevochten mentaliteit, tolerantie, internationaal georiënteerde bevolking, met een rijkdom aan subculturen, experimenten in sociaal en cultureel opzicht trekt zowel jongeren (voor de coffeeshop, de subcultuur en de sfeer) als young urban professionals uit de hele wereld. Zowel voor dit nieuwe type werk als voor het woonklimaat van haar medewerkers is het van essentieel belang dat Amsterdam een rijke subcultuur blijft houden. Dat is een van de paradoxen van dit

moment: de instroom van (rijke) buitenlanders in Amsterdam helpt, via de grondpolitiek en (onroerend goed) marktwerking, steeds meer alternatieve, afwijkende, bijzondere, subculturele plekken om zeep.

Geen cultuur zonder subcultuur, riep burgemeester Patijn januari 2000 uit. De grootste bedreiging voor de binnenstad is de monocultuur en eenzijdigheid als gevolg van de almaar stijgende grond en onroerend goed prijzen, zei burgemeester Cohen bij zijn kennismaking met de Kamer van Koophandel en Amsterdam City, voorjaar 2001.

Maar het is voornamelijk passief consumeren van cultuur geworden. Van coffeeshop tot Supperclub, van dancenight tot zomerfestival, het is meestal onderdeel geworden van de 'vermaak-industrie'. Steeds meer maakt en bepaalt de commercie wat er aan cultuur aangeboden wordt. Niets van een actieve rol van de deelnemers, een aanzet tot actie of eigen creativiteit, een producerende – scheppende rol van de betrokkenen.

Zelfs spelen met de mogelijkheid dat de maatschappij ook anders zou kunnen zijn, wellicht zelfs veranderd zou kunnen worden, is in Amsterdam (en Nederland) bijna buiten het bevattingsvermogen van de meeste mensen terecht gekomen. Voor ons zijn vrije ruimtes de plekken waar daar nog vorm aan gegeven wordt.

Door de suburbanisatie van bewoners en bedrijven en de mobiliteit die daarbij hoort, is Amsterdam een onderdeel van een stadsgewest geworden. Sommigen spreken van Delta Metropool, waarvan het stadsgewest Amsterdam de noordvleugel vormt.

Het grote gevaar voor de stad Amsterdam is het uiteenvallen van de diverse functies naar aparte steden en gebieden. Stedelijkheid wordt gekenmerkt door een hoge mate van gevarieerdheid.

Amsterdam wil voor de komende decennia inzetten op vergroting van de stedelijkheid. Dat betekent dat na de 19e eeuwse wijken, ook de gordel 20-40 en de vroeg na-oorlogse wijken getransformeerd zouden moeten worden tot stedelijke gebieden. Dat is de inzet van de 'stedelijke vernieuwing' in de Westelijke Tuinsteden en Noord. Dus met een veel groter deel hoge en middeninkomens, met een grote gevarieerdheid aan woonfuncties en economische functies, met voorzieningen die bij de 24-uurs diensteneconomie horen. Dienstverlening lijkt gericht te gaan worden op degene die veel te besteden hebben, voor wie de hele wereld om geld en 'standing' draait, flexibel werken en die hun woning als kantoor met faciliteiten zien.

De sociale en culturele functies voor het minder (kans) rijke deel van de bevolking, de mogelijkheden voor sociaal en cultureel experiment komen in de 'stedelijke vernieuwing' nauwelijks voor.

De komende decennia zal Amsterdam echter de stad zijn waar het sociale experiment plaats vindt. Een aantal van die 'experimenten' dienen zich nu al aan. Zo is de grootste 'minderheidsgroep' in Amsterdam sinds kort de groep afkomstig uit de "overige niet-geïndustrialiseerde landen". Dit is een bonte mengeling van mensen

die uit tientallen landen (Sri Lanka, Irak, Iran, Somalië, Ethiopië, China, etc.). afkomstig zijn. Velen van hen zijn als vluchteling in Nederland terecht gekomen. Hun verenigingen hebben vaak een plek gevonden in de woonwerkpanden (zie functie-overzicht). Samen is deze groep groter dan het aantal Surinamers; maar afzonderlijk zullen zij veel moeilijker een goede maatschappelijke positie kunnen veroveren.

Nog veel moeilijker zal het zijn voor de “illegalen” om een betere sociale positie in het Amsterdam van de 21ste eeuw op te bouwen. Toch zal dit gebeuren, of het nu van de wet mag of niet.

Vrijplaatsen bieden bijzondere functies aan een stad. Zoals uit dit onderzoek blijkt vormen zij een fijnmazig net van voorzieningen voor met name mensen met lage inkomens, zelforganisaties, vernieuwende experimenten en maatschappelijk verzet. Binnen de wijze waarop Amsterdam zich nu ontwikkelt zal daar meer en meer behoefte aan gaan bestaan.

aneloodsen

Veem

Wilemina Gasthuis

HOOFDSTUK 1

Opzet onderzoek

1.1 Doelstelling onderzoek

Het debat over het functioneren en de maatschappelijke betekenis van vrijplaatsen deed bij De Vrije Ruimte de behoefte ontstaan aan een grootschalig onderzoek naar vrijplaatsen in Amsterdam. De Vrije Ruimte heeft twee doelstellingen geformuleerd voor dit onderzoek.

De eerste doelstelling van deze studie is het aangeven van de maatschappelijke betekenis van vrijplaatsen. Er bestaat nogal wat onduidelijkheid over wat een vrijplaats is. De diverse media en beleidsmakers verbinden uiteenlopende functies en belangen aan deze plekken. Sommigen beschouwen vrijplaatsen louter als een dynamische speelplaats voor creatieve kunstenaars, anderen zien het als een verzamelgebouw voor startende ondernemers.

De tweede doelstelling is gerelateerd aan één van de uitgangspunten van de De Vrije Ruimte, namelijk het streven naar een bundeling van de in de vrijplaatsen aanwezige kennis en ervaring. Deze studie moet een eerste aanzet zijn om deze kennis en ervaring door te geven aan nieuwe generaties van eigenzinnige collectieven die de basis van elke vrijplaats vormen. Er zal in dit kader daarom gekeken worden naar de verschillende ontwikkelingen die de organisatiestructuren hebben doorgemaakt. In de panden worden keuzes gemaakt, bijvoorbeeld over de wijze waarop men de zelfwerkzaamheid organiseert, die soms positief en soms negatief uitpakken. Door deze keuzes te analyseren kunnen er een aantal randvoorwaarden worden aangegeven die bij de verschillende vormen van interne organisatie aan het licht komen.

1.2 Structuur van het onderzoek

Hoewel er meerdere manieren denkbaar zijn waarop een groep mensen zich een vrijplaats zou kunnen verwerven, gebeurt dit in Amsterdam vooral in de vorm van kraken. Daarom hebben enkele personen, die de ontwikkelingen van Amsterdamse kraakpanden over een lange periode hebben meegemaakt, een lijst van 50 panden samengesteld. Uit deze lijst zijn negenentwintig panden geselecteerd. De wijze van de selectie van deze panden zal hierna worden toegelicht. We hebben met minimaal 1 persoon per pand een interview gehouden. Naast deze interviews is er een aanvullende literatuurstudie verricht en heeft er overleg plaatsgevonden met een begeleidingsgroep over de analyse en interpretatie van de onderzoeksgegevens.

18 'andere' panden

- Badcuyp
- Burgerziekenhuis voor vrouwen
- Haarlemmerplein 17
- Jodenbreestraat/ Fort van Sjakoo
- Kostverlorenkade/ voormalig IBM-gebouw
- Lange Adem
- Leeuwenburgh
- Levantkade 6
- Loods 6
- Nieuwe Herengracht/LAC
- Nieuwendijk
- Oostelijke Handelskade 33
- Singel 300
- Space Project/voormalig
- Swammerdam Instituut
-Spuistraat 199
-Vrankrijk
-Witte Mus

Tevens is er een 'quick scan' onder 18 andere panden gehouden, waarbij het contactpersoon van het pand gevraagd werd een korte vragenlijst te beantwoorden. Naar aanleiding van deze scan is geen afwijkend beeld ontstaan. De hierbij verkregen gegevens zijn dan ook niet in het verdere onderzoek opgenomen. Wel wordt er in de tekst een enkele keer aan een pand uit de quick scan gerefereerd.

Na deze inleiding, waarin we het begrip vrijplaats en de selectie van de onderzochte panden zullen toelichten, valt het onderzoek uiteen in drie delen:

- Deel I beantwoordt de eerste deelvraag *'Wat is de maatschappelijk betekenis van vrijplaatsen?'* In dit deel geven we aan welke functies zich in de vrijplaatsen bevinden en hoe de vrijplaatsen zich de afgelopen decennia hebben ontwikkeld.
- Deel II gaat in op de volgende deelvraag: *'Op welke wijze zijn vrijplaatsen georganiseerd?'* Daartoe bekijken we de sociale organisatie van vrijplaatsen.
- Deel III behandelt tenslotte de laatste deelvraag: *'Wat zijn de randvoorwaarden voor het ontstaan en functioneren van vrijplaatsen?'*

Deel III heeft een terugblikkend karakter. Uit de gedane bevindingen, in de twee voorgaande delen, proberen we vast te stellen wat mogelijke randvoorwaarden zijn, voor het ontstaan van vrijplaatsen. We pogen deze vraag te beantwoorden door de kennis uit de voorgaande twee delen te combineren. Als we bepaalde aspecten van vrijplaatsen inderdaad relevant vinden, en bovendien een indruk hebben hoe vrijplaatsen intern functioneren, wat zijn dan voor de handliggende methoden om een vrijplaats te organiseren of te laten bestaan. Dit laatste deel zullen we dan ook afsluiten met een aantal *aanbevelingen* aan zowel vrijplaatsgebruikers als de politiek als andere belanghebbenden.

1.3 Zoeken naar criteria

Onze interesse gaat uit naar plekken in de stad waar mensen hun 'eigen omgeving inrichten en vormgeven, en waar ruimte is voor experimenten'. Deze omschrijving is nog te ruim om als selectiecriterium te kunnen dienen voor de vrijplaatsen in dit onderzoek.

Met vrijplaatsen bedoelen wij in dit onderzoek niet de 'toevallige' vrije braakliggende gebieden, niet de afgelegen fabrieksterreintjes waar gebeunhaasd wordt en niet de andere vormen van rafelranden die een stad nodig heeft. Ook meer individuele vormen van vrijplaatsen zoals woonboten of woonwagens vallen buiten dit onderzoek

We beschouwen vrijplaatsen niet als iets dat toevallig in het kielzog van de vaart der volkeren ontstaat. Het inrichten van de eigen omgeving en experimenteren zijn bewuste keuzes. Plekken waar dit gebeurt hebben dan ook een achtergrond. We kiezen daarom voor een historische benadering, waarbij we de geschiedenis van verworven vrijplaatsen in Amsterdam kort onder de loep nemen. Hieruit bepalen we een aantal factoren die we onmisbaar achten voor de ontwikkeling van vrijplaatsen. We besluiten dit hoofdstuk met het opstellen van de uiteindelijke 'selectiecriteria': hoe we de factoren die we van wezenlijk belang achten weerspiegeld willen zien in de door ons te selecteren vrijplaatsen.

Een historische benadering

Na de oorlog was Amsterdam vast in de handen van sociaal-democraten. Het was de tijd dat er in 'de maakbare samenleving' geloofd werd. Men hechtte veel belang aan de verbetering van een aantal objectieve levensvoorwaarden. Op de tekentafel werden daarom oude wijken gesaneerd en enorme nieuwe stadswijken ontworpen. Deze waren weliswaar ruim van opzet en voorzien van voldoende groen en licht, maar waren ook bijzonder uniform. Het idee van maakbaarheid had daarbij een 'doorsnee-persoon' als uitgangspunt, die ook toen niet bestond. Het streven naar verbetering van leefomstandigheden had bovendien een sterke nadruk op materiële welvaart en het vergroten van de consumptie. Iedereen kreeg op den duur de beschikking over consumptiegoederen zoals een TV, auto en ijskast.

Als reactie hierop ontstond er een stroming die zich in aanvulling op de nieuwe verworvenheden steeds meer de vraag gaat stellen hoe te leven. De avant-garde van deze stroming werd gevormd door de Provo's die allerlei vernieuwende ideeën over het wonen en leven in de stad naar voren brachten. Zij richtten zich met hun ideeën over een leefbare stad met name tegen de vervuiling en overlast van auto's en industrie. De vraag 'hoe te leven' bleek er vooral op neer te komen dat men de behoefte voelde om het leven zelf in te richten en een eigen identiteit te kunnen ontwikkelen. Het streven om niet via de gebaande wegen van de planners te lopen, maar het leven in eigen hand te nemen, blijkt een enorme aantrekkingskracht te hebben. Wat dat betreft kan er gesproken worden van een cultuuromslag.

Deze cultuuromslag komt duidelijk naar voren in de opkomst van de woonstrijd. Hier blijkt dat nieuwe ideeën over hoe te wonen moeilijk te realiseren zijn: er is überhaupt een structureel tekort aan woonruimte. Doordat de overheid er niet in slaagde een oplossing te vinden voor de aanhoudende woningnood betekende dit een confrontatie met het falen van de gevestigde politiek *'Er zijn geen aanwijzingen voor, dat de woningnood en leegstand rond 1965 spectaculair toenamen. Kennelijk accepteerden sommige burgers in 1965 de al langer bestaande woningnood en leegstand niet meer als vanzelfsprekend' (van Noort, 1984).*

De combinatie van aanhoudende woningnood en bovengenoemde cultuuromslag vormden de voorwaarden voor een nieuwe actievorm: het kraken. Door de woningnood werd het kraken gelegitimeerd. Een belangrijke factor in het ontstaan van het kraken was de verbeterde toegang tot het hoger onderwijs, waardoor voor het eerst in de geschiedenis grote groepen jongeren naar de stad trokken die woonruimte zochten. Betaalbare woonruimte en nieuwe leefvormen waren drijfveren om te kraken, maar voorlopig kreeg men nog weinig voet aan de grond. Vaak werden de gekraakte panden na korte tijd verlaten of ontruimd.

De Nieuwmarktbuurt is een van de eerste plekken waar op grote schaal panden werden gekraakt en voor langere tijd bezet gehouden, zodat ze bewoond konden worden. In het begin van de jaren '70 stonden in deze buurt veel woningen leeg in afwachting van de aanleg van de metro. Na enige tijd vonden de krakende jongeren en de achtergebleven Nieuwmarktbewoners elkaar en ontstond er een sterke actiebeweging die er weliswaar niet in slaagde de metro tegen te houden maar wel de herinrichting van de buurt sterk wist te beïnvloeden. In de

Nieuwmarktbuurt slaagden krakers er in hun ideeën over kleinschaligheid en leefbaarheid uit te dragen en tegenover de grootschalige plannen van de gemeente te zetten.

Vanaf dat moment gingen krakers ook in andere wijken een rol spelen, en hanteerden ook radicalere buurtgroepen het kraken als actiemiddel. Vooral in de door suburbanisatie ontvolkte oude stadswijken wisten krakers zich te handhaven en eigen plekken in beheer te nemen. Er ontstonden allerlei kleinschalige initiatieven zoals galerieën, kroegen en werkplaatsen van freaks en kunstenaars die een belangrijke bijdrage leverden aan het kosmopolitische karakter van Amsterdam.

In 1971 maakte een aantal gerechtelijke uitspraken het kraken bovendien min of meer 'legaal'. Dit gaf het kraken in de daarop volgende jaren een extra stimulans. Overal in de stad werden panden gekraakt, ook grotere, waar van alles mogelijk was. Voor het eerst ontstonden in Amsterdam op grote schaal 'vrijplaatsen'.

Aanvankelijk was het na het legaal worden van kraken voor eigenaren moeilijk om krakers te ontruimen, waardoor eenmaal succesvol gekraakte panden lang konden bestaan. Doordat er toen nog regelmatig bedrijfspanden in de stad leegkwamen was er een ruime keuze aan 'kraakbare' panden. Voor veel jongeren die naar Amsterdam kwamen was het kraken van een pand dan ook een serieuze optie voor woonruimte. Allengs ontstond er ook steeds meer een stedelijke structuur van krakers. Per wijk werden spreekuren voor nieuwe krakers opgezet en een telefonische 'sneeuwbal' ingesteld waarmee medekrakers in geval van gevaar gemobiliseerd konden worden.

Toen het begin jaren '80 voor eigenaren makkelijker werd om een ontruimingsproces aan te spannen kwamen er veel panden op de nominatie te staan om ontruimd te worden.

Veel krakers waren echter niet bereid om hun veroverde ruimtes zonder slag of stoot op te geven. '1980 ontruimingsjaar? Vergeet het maar!' Men ging zich steeds actiever tegen ontruimingen verdedigen. Dit gebeurde slechts een enkele keer met succes, maar door het zwaar barricaderen van de panden en de dreiging van rellen werd het ontruimen voor de politie een moeizame operatie. Het voorkomen van ontruimingen werd voor de krakers een steeds belangrijker thema waarop krakers en sympathisanten zich lieten mobiliseren. Er was inmiddels sprake van een 'kraakbeweging'.

De kraakbeweging heeft op deze manier politieke druk weten op te bouwen. De verhouding tussen de gemeentelijke overheid en krakers stond in het teken van een machtsspel. Om de kraakbeweging in toom te houden schipperden politici tussen het toegeven aan eisen en het krachtig optreden tegen ordeverstoringen. Vanuit deze overweging werd een reeks panden 'gelegaliseerd'. Meestal gebeurde dit door ze in beheer te geven aan een woningbouwvereniging die de krakers er als huurder liet wonen. Soms was dat echter niet mogelijk en werd het pand aan de krakers te koop aangeboden. Krakers stonden aanvankelijk sceptisch tegenover legaliseringen waarbij de bewoners de panden in eigendom krijgen. Men beschouwde betaalbare woonruimte als een verantwoordelijkheid van de overheid. Een pand aan de kra-

kers overdoen is het 'afwentelen' van de gevaren van eigendom op weinig draagkrachtige bewoners. Anderen vonden woonruimte een voorziening die überhaupt geen prive-eigendom mag worden. Maar na verloop van tijd ging men inzien dat het eigendom van een pand ook de mogelijkheden biedt om het naar eigen inzicht in te richten.

In de geschiedschrijving domineren de 'woonstroming' en de politieke stroming, omdat zij uitdrukkelijk het gezag uitdaagden. Er zijn echter steeds panden geweest waarvan het belang en de bijdrage juist is dat er allerlei dingen kunnen die elders niet mogelijk zijn. Het gaat hier om kunstenaars, knutselaars en pragmatici die een eigen bedrijf willen starten. Uit de vroege geschiedenis van het Amsterdamse kraken herinneren de Melkweg en Paradiso aan deze stroming. Na de hoogtijdagen van het 'politieke' kraken werd deze stroming relatief belangrijker. Hiertoe behoren illustere 'kunstenaarspanden' als de rijkskledingmagazijnen aan de Conradstraat en de voormalige graansilo's aan de Westerdoksdijk.

Enerzijds heeft het kraken dus het gezicht van een beweging die een politieke strijd voert, anderzijds gebruikt een groep mensen de gekraakte ruimtes om bedrijfjes op te richten en wordt er in en aan de panden geld verdiend. Uiteindelijk leidde dit onder het motto '*kraken of grutten*' midden jaren '80 tot hoogoplopende conflicten binnen de kraakbeweging.

Welke ideeën ontstonden er in de panden

Een belangrijke kracht van de kraakbeweging was dat er niet alleen politieke kritiek geuit werd, maar dat men in de gekraakte panden ook de mogelijkheid had om op kleine schaal zelf aan alternatieven te werken. In de gekraakte panden bestond meer dan waar ook de mogelijkheid om het leven naar eigen inzicht in te richten. Vanuit de feministische beweging werd het motto 'het persoonlijke is politiek' geïntroduceerd. Dit betekende niet alleen dat de manier waarop de samenleving ingericht is van invloed werd geacht op de politieke verhoudingen, maar ook dat men uit ideeën, als zelfbeschikking en solidariteit, de consequenties moest trekken en het dagelijks leven dienovereenkomstig in diende te richten.

In de gekraakte panden kozen veel bewoners er voor om in woongroepen te wonen, gemeenschappelijk het pand te verbouwen en de inkomsten onderling te nivelleren.Anderen kozen er voor om in de panden coöperatieve bedrijfjes op te zetten, waar niet in een traditionele baas-werknemer verhouding gewerkt werd, maar waar iedereen gelijk is en gelijk verdient.

Ook werden er collectieve voorzieningen op buurtniveau opgezet. Een sprekend voorbeeld hiervan is de gereedschapuitleen waar buurtbewoners duur gereedschap tegen een kleine vergoeding kunnen lenen. Maar er ontstonden in deze buurten ook voorzieningen zoals crèches, theaters, open fietsenwerkplaatsen en talloze zelfhulpprojecten. Vaak waren ook deze initiatieven op een politieke leest geschoeid. Zo is het 'witte kinderplan' de basis voor een crèche die door de ouders collectief beheerd wordt. Dergelijke voorzieningen brachten nieuwe leefbaarheid in de buurten waar veel oorspronkelijke bewoners uit waren weggetrokken.

Kraakpanden waren zo niet alleen een plek waar politieke ideeën in praktijk

gebracht werden, maar ook een plek van waaruit nieuwe ideeën ontstonden en van waaruit politieke actie ondernomen werd. Er ontstond een keur aan actie- en solidariteitsgroepen die vanuit gekraakte panden opereerden en waarin bewoners uit de panden actief waren.

1.4 Criteria

Vanuit de beknopte beschrijving van de opkomst van vrijplaatsen beschouwen we de volgende motieven van wezenlijk belang in de historische ontwikkeling van vrijplaatsen:
- Het zelf willen bepalen van woonomstandigheden en andere levensvoorwaarden
- Het nemen van eigen initiatief
- Het collectieve element, onderlinge solidariteit
- Maatschappelijke betrokkenheid, engagement

Uiteraard kunnen we deze factoren die we als wezenlijk voor een stedelijke ontwikkeling of beweging beschouwen niet zonder meer te vertalen naar het niveau van de opzet van een zelfstandige vrijplaats. Toch veronderstellen we dat de bovenstaande factoren consequenties hebben voor de wijze waarop vrijplaatsen georganiseerd en vormgegeven worden. *We komen daarmee tot de volgende criteria voor onze selectie van vrijplaatsen:*
- Het zelf willen bepalen van woonomstandigheden en andere levensvoorwaarden
  Binnen de vrijplaatsen wordt geexperimenteerd met nieuwe vormen van samenleven, samenwerken en produceren. Dit geldt zowel voor de 'politiek' georienteerde krakers die vanuit de kraakbeweging een bredere maatschappelijke beweging opbouwen, voor de 'grutters' die proberen binnen de vrijplaatsen in hun inkomen te voorzien als voor de knutselaars die in de vrijplaatsen actief zijn. Voorwaarde voor het zelf willen inrichten van woonomstandigheden en levensvoorwaarden is beheersbaarheid, wat vaak kleinschaligheid betekent. Daarnaast betekent het zelf bepalen van levensvoorwaarden dat meerdere maatschappelijke aspecten binnen het kader van de vrijplaats vormgegeven worden. Functiemenging hanteren we daarom als criterium.
- Het nemen van eigen initiatief
  Om een vrijplaats tot stand te brengen is een actieve houding vereist. Overal waar het kraken verder gaat dan het voorzien in woonruimte, wordt de eis geformuleerd om binnen het pand een deel van het leven en de directe omgeving naar eigen inzicht vorm te geven. We veronderstellen daarom binnen vrijplaatsen een houding van betrokkenheid bij de directe omgeving, in ieder geval meer dan men van een normale huurder of van een verenigng van eigenaren zou mogen verwachten. Een bepaalde mate van zelfwerkzaamheid binnen het pand is een criterium.
- Het collectieve element, onderlinge solidariteit
  Vrijplaatsen ontstaan niet als individuele projecten, maar zijn het resultaat van gezamelijke actie van mensen met overeenkomstige ideeën. Men claimt als groep een ruimte om aan primaire levensbehoeften te voldoen en om daar het leven naar eigen inzicht vorm te geven. In een latere fase verleent onderlinge solidariteit en de vorming van een 'beweging' samenhang aan vrijplaatsen. We willen dan ook

vrijplaatsen onderzoeken die door de betrokkenen gezamelijk ('zelf') beheerd worden. Zelfbeheer is daarom een criterium.

- Maatschappelijke betrokkenheid, engagement

  Vrijplaatsen zijn ontstaan vanuit een sterk politiek geïnspireerde beweging. Deze politieke inspiratie is nooit aan een vastomlijnde ideologie verbonden geweest. Kenmerkend is vooral het streven om ruimtes te creëren waar het leven op eigen wijze en volgens eigen maatschappelijke inzichten ingevuld kan worden. Dit streven kan vaak niet los gezien worden van politieke opvattingen. Men kan een vrijplaats helpen vormgeven als maatschappelijk alternatief of om aan gevestigde normen te ontsnappen. Voor anderen hebben juist de problemen waarmee vrijplaatsen geconfronteerd worden een politieke lading, wat hen ertoe brengt een vrijplaats actief te ondersteunen.

  Maatschappelijk engagement wordt in dit onderzoek in de breedste zin opgevat als het bewust plaats bieden aan initiatieven op basis van een kritische maatschappelijke betrokkenheid. Andere overwegingen, zoals (maximale) financiële opbrengst of de verhouding tot 'heersende' normen en waarden spelen hieraan een ondergeschikte rol. In engere zin betekent engagement voor ons ook dat deze opvatting wordt uitgedragen, en dat ook intiatieven van buiten het pand (buurt, subcultuur) van de mogelijkheden van het pand gebruik kunnen maken. In onze ogen moet een vrijplaats niet alleen ter meerdere glorie van de afzonderlijke bewoners en gebruikers zelf dienen.

  In tegenstelling tot de eerste drie selectiecriteria is 'engagement' niet in één begrip te vatten. We hanteren dan ook de bovenstaande omschrijving, waarbij we de aanwezigheid van *publieke ruimtes en voorzieningen* zwaar laten meewegen.

1.5 Selectie panden

Aan de hand van de criteria functiemenging, zelfwerkzaamheid, zelfbeheer en maatschappelijk engagement zijn de te onderzoeken panden geselecteerd. Alle panden liggen binnen de invloedsfeer van Amsterdam en bestonden nog tijdens de start van het onderzoek in oktober 2000.

Bij het samenstellen van de lijst met de te onderzoeken panden is getracht een zo breed mogelijk scala aan panden aan de orde te laten komen. Er is daarom gelet op de samenstelling van de panden. Zowel panden met de nadruk op bewoning als panden met de nadruk op bedrijven zijn in het onderzoek opgenomen. Verder zijn de ontstaansperiode, de grootte, en vooral: de beheersvorm en eigendomssituatie bij de selectie van belang geweest. Dit heeft er toe geleid dat er in het onderzoek een aantal legale vrijplaatsen met verschillende beheersconstructies vertegenwoordigd zijn: panden in erfpacht en panden die via de Casco- of via de HAT-regeling gelegaliseerd zijn. Deze regelingen worden in de pandenlijst kort toegelicht.

Het is opvallend dat er geen voorbeelden zijn van een andere denkbare variant, namelijk een groep mensen die een vrijplaats huurt. Er zijn wel gevallen bekend waar een persoon of stichting een pand huurt om vervolgens kunstenaars en ambachtslieden te faciliteren. Vaak worden dergelijke panden ook als 'vrijplaats' bestempeld. Een voorbeeld hiervan is het Smart Project Space in het voormalige

Swammerdam-instituut. In het kader van dit onderzoek werd hier wel een interview mee gehouden, maar het bleek dat dit project met name op de criteria ‘ zelfbeheer’ en ‘ zelfwerkzaamheid’ niet aan de eisen voldeed. Smart Project Space is dan ook niet in het verdere onderzoek opgenomen, wat verder de waarde van het project ook moge zijn.

Uiteraard staan er een aantal panden op de lijst die iedereen direct met het begrip ‘vrijplaats’ associeert, zoals de Filmacademie en de Kalenderpanden. Omdat we er voor gekozen hebben om een breed scala aan vrijplaatsen in het onderzoek op te nemen, staan er ook een aantal panden op de lijst die weinig of geen bekendheid genieten of in de vergetelheid zijn geraakt Hoewel ze aan de selectiecriteria voldoen, zijn dit niet altijd de meest inspirerende vrijplaatsen. Toch hechten we het nodige belang aan deze panden. Ze vervullen vaak nog steeds een belangrijke functie in het aanbieden van voorzieningen en vormen uiteindelijk toch een plaats die vanuit andere beginselen georganiseerd is.

Voor het onderzoek is het bovendien van belang dat een aantal van deze panden in de beginfase inspirerender zijn geweest, maar in de loop der jaren blijkbaar veranderd zijn. Het hoe- en waarom van deze veranderingen is dan ook een punt van aandacht, in de hoop hier lering uit te kunnen trekken.
We hebben onderstaande vrijplaatsen in de volgende beheerssituaties geselecteerd:

Gekraakt

ADM Dit terrein van de voormalige Amsterdamse Droogdok Maatschappij werd in 1997 opnieuw gekraakt. Het ligt ver buiten de eigenlijke stad, in het Westelijk Havengebied. Deze relatieve rust werd na de kraak verstoord door de eigenaar, die een gedeelte van het kantoor van de scheepswerf met een dragline begon te slopen. Dit heeft de pioniers aldaar alleen maar gesterkt. Inmiddels wonen en werken er meer dan honderd mensen. Het ADM is bij buitenstaanders vooral bekend vanwege het jaarlijkse ‘Robodock’-festival.

Argentinië Dit voormalige havenkantoor aan de Oostelijke Handelskade is een mooi voorbeeld van vroege betonbouw. Binnen in het pand bevindt zich een onvermoed fraai trappenhuis. Voor hoe lang nog is de vraag, want het pand wordt met ontruiming bedreigd. Sinds de kraak in 1983 wordt het pand vooral bewoond. Werken gebeurt binnen de woonomgeving.

Het Domijn Dit grote voormalige militaire complex bij Weesp werd in 1990 gekraakt door een groep theatermakers die betrokken waren bij de voorloper van De Parade. Er zitten nog steeds tientallen bedrijfjes en werkplaatsen, waarvan de meeste nog steeds op de een of andere manier in de theater- en filmwereld actief zijn. Men probeert al enige tijd het complex in erfpacht te krijgen maar dit heeft de nodige voeten in de aarde.

Douaneloodsen Deze rij loodsen aan de Westerdoksdijk werd midden jaren ’80 geleidelijk gekraakt. Sindsdien bood het onderdak aan 50 bewoners en gebruikers. Het pand moet echter volgens officiële opgave wijken voor nieuwbouw. Het afgelopen jaar is men daarom met het uitplaatsen begonnen.

Elf In 1998 gekraakte kantoorkolos in Overtoomseveld aan de Vlaardingenlaan 11. Werd door krakers met een spirituele inslag bewoond en gebruikt. De gebruikers

Gekraakt
Het pand wordt zonder toestemming van de eigenaar bewoond of gebruikt. Men beschikt echter over meer rechten dan de buitenwacht over het algemeen denkt. De eigenaar kan de krakers pas laten ontruimen als hij tijdens een rechtszaak aan kan tonen de panden daadwerkelijk in gebruik te gaan nemen. Ook het laten aansluiten van nutsvoorzieningen zoals water en elektriciteit is in de regel geen probleem

HAT-regeling
(Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens) De bewoners huren het pand. Huurcontracten zijn op individuele basis met de eigenaar afgesloten. In de HAT-panden huurt men van een woningbouwverenging. HAT-eenheden zijn in de jaren tachtig gecreëerde, vaak kleine eenheden. Veel gekraakte bedrijfspanden zijn in het begin van de jaren '80 tot HAT-eenheden verbouwd. Gezien het individuele karakter van de contracten en de individuele voorzieningen in deze panden, voldoet het merendeel niet aan de selectiecriteria die we in dit onderzoek hanteren. Een aantal kraakpanden die met deze regeling zijn gelegaliseerd hebben echter aanvullende voorzieningen weten te bedingen, zoals de

noemde zich de 'Eternal Light Family' (ELF). Men ontving er veel internationale gasten die er voor *f* 11,- per nacht elf dagen konden verblijven. Bijna alle mogelijk denkbare spirituele en godsdienstige stromingen waren er vertegenwoordigd. Daarnaast waren er nog de nodige werkplaatsen en publieke ruimtes. Het pand is in 2001 ontruimd.

Filmacademie De voormalige filmacademie aan de Overtoom is in 1999 gekraakt. Sindsdien speelt er steeds een ontruimingsdreiging op de achtergrond. Het pand heeft zich desondanks ontwikkeld tot de jongste en een van de laatste nog gekraakte 'vrijplaatsen' binnen de ring. Het pand biedt een gevuld programma met onder andere een veganistisch restaurant, een filmzaal, een aantal zalen voor oefening en bijeenkomsten en woon- en atelierruimte.

Kalenderpanden Zes historische pakhuizen aan het Entrepotdok. Deze in 1996 gekraakte panden moesten wijken voor luxe appartementen. In de tijd dat het pand gekraakt is geweest heeft er zich een respectabele lijst aan activiteiten afgespeeld die een zeer breed publiek trokken. Anders dan men het afgelopen decennium gewend was heeft men er in dit pand voor gekozen om zich uitdrukkelijk te profileren. Hoewel het pand hierdoor grote bekendheid genoot en breed ondersteund werd, kon dit de ontruiming in 2000 niet voorkomen. De panden werden tijdens de 'moeilijkste ontruiming sinds begin jaren tachtig' fanatiek verdedigd.

Kostgewonnen Op een steenworp afstand van de filmacademie. Het in 1993 gekraakte schoolgebouw aan de Kostverlorenkade is minder bekend dan de jongere buren. Toch draait er al vijf jaar een experimenteel theater, bevindt er zich een crèche en wordt er gewoond en gewerkt.

NN Sinds 1983 gekraakt gebouw, waarvan de bewoners en gebruikers de nodige informatie voor het onderzoek slechts onder embargo vrijgeven. Men woont er in een woongroep en daarnaast vinden er regelmatig door buurtgroepen georganiseerde activiteiten plaats.

Plantage Doklaan Deze voormalige technische school is in 1998 gekraakt. Het heeft een woon-, werk- en publieke functie. Het pand is per 1 mei 2001 door de bewoners in erfpacht genomen en een 'pilotproject' voor het broedplaatsenbeleid van de gemeente die het project subsidieert. In het pand wordt geëxperimenteerd met inkomensafhankelijke huur.

Ruigoord Begin jaren '70 werd het dorp gedeeltelijk verlaten met het oog op de aanleg van de Afrikahaven. In 1973 kraakte een groep mensen de leeggekomen kerk, die sindsdien dienst doet voor poezieavonden, optredens etc. Allengs werden er meer huizen gekraakt, zodat nu het grootste deel van het dorp gekraakt is. Het vormde zich zo tot een kolonie vol eigenzinnige- en non-conformistische types. Nu de aanleg van de Afrikahaven toch een feit is geworden ligt Ruigoord binnen de 'hindercirkels', zodat wonen niet is toegestaan. Werkplaatsen en ontmoetingen zullen in de toekomst wel mogelijk zijn. Het Ruigoord dat eens was is hiermee echter wel passé.

Rijkshemelvaart In 1990 gekraakt voormalig militair complex langs de A4. Het wordt bewoond en gebruikt door een kleine groep ambachtslieden, kunstenaars en een enkele zonderling. De bewoners prijzen de rust op het terrein, dat een chaotische maar gezellige indruk maakt. Eenmaal per jaar houdt men er met hemelvaart een groot feest, dat brede bekendheid geniet.

mogelijkheid om in woongroepen te kunnen wonen, zodat de volgende panden toch opgenomen konden worden.

Casco-regeling
Deze regeling ontstond als reactie op de beperkingen van de HAT-regeling. Het casco van het pand is in deze variant in handen van een woningbouwvereniging. Deze draagt zorg voor het onderhoud van het casco (het dak, de gevels, en de 'dragende constructie'). In het overige hebben de bewoners de vrije hand. De individuele bewoners huren niet zelf van de woningbouwvereniging, maar van de bewonersvereniging of -stichting die het pand beheert.

Erfpacht-regeling
De bewoners en gebruikers zijn eigenaar van het pand, maar niet van de onderliggende grond. Deze wordt voor langere tijd van de gemeente gehuurd. De termijn hiervoor is meestal 50 jaar, 75 jaar of eeuwig. De meeste op deze manier gelegaliseerde kraakpanden hebben echter een termijn van 30 jaar. Erfpacht wordt in het algemeen beschouwd als een vorm van koop, en biedt vergelijkbare rechten. Wel zijn sommige erfpachtcontracten

HAT-regeling

Inktfabriek. Dit pand aan de Brouwersgracht is tot HAT-eenheden verbouwd. Na deze verbouwing is de oorspronkelijke sfeer binnen het pand niet meer teruggekomen. Het pand is eind jaren '70 gekraakt. Er bevinden zich 25 bedrijfjes en werkplaatsen, terwijl op de hogere verdiepingen wordt gewoond.

NRC-complex Bekend complex in het centrum van de stad, in 1978 gekraakt. Het is met het oog op de kroning gelegaliseerd, in de hoop ongeregeldheden vanuit deze plek te voorkomen. Het pand heeft nu vooral een woonfunctie, hoewel er op de begane grond bedrijven en winkels gevestigd zijn. De professionele horeca in het NRC-comlex is in dit onderzoek niet opgenomen.

Seepaert Reeks pakhuizen op de Westelijke Eilanden. Biedt thans vooral ruimte aan woongroepen. De mate van zelfbeheer is in de laatste jaren afgenomen.

Vredenburgh Midden in de rosse buurt bevindt zich bij het samenvloeien van de Oudezijds Voorburgwal en de Oudezijds Achterburgwal een schiereilandje waarop zich 'Vredenburgh' bevindt. Voor de passant lijkt het een kasteeltje. Het zijn echter een aantal aan elkaar gebouwde historische pandjes die ooit dienst deden als bejaardentehuis. In 1979 werd het gekraakt door een actieve groep bewoners die naast het actievoeren ook nog tijd vond om grootscheepse verbouwingen aan het pand uit te voeren. Sinds de legalisatie is het Woningbedrijf voor het onderhoud verantwoordelijk. Wel woont men er nog steeds in woongroepen en heeft men een relatief grote mate van autonomie, waaronder eigen toewijzing van nieuwe bewoners. De bewoners beheren ook een aantal drukbezochte oefenruimtes.

Casco-regeling

HVO Dit pand aan de Weesperzijde werd in 1983 na onderhandelingen betrokken door mensen met een kraakachtergrond. Het voormalige centrum voor daklozenopvang leende zich uitstekend voor woondoeleinden, wat tot op de dag van vandaag gebeurt. Men woont er nog steeds in woongroepen.

Tetterode Voormalige lettergieterij die in 1981 gekraakt is. In 1986 werd het pand gelegaliseerd. Het complex tussen de Bilderdijkstraat en de Da Costakade biedt thans plaats aan ongeveer 50 bewoners, 25 bedrijven, 30 ateliers, een theatertje en een alternatieve disco. Veel van de oorspronkelijke organisatievorm is na de legalisatie behouden gebleven.

Wilhelmina Gasthuis Paviljoen 1+2 (WG 1+2). Deze paviljoens werden in 1983 'versneld' in gebruik genomen door een groep van buurtbewoners en activisten die al enige tijd over de overname onderhandelden. De paviljoens worden door 120 mensen bewoond of gebruikt. Er bevinden zich tal van bedrijfjes en een aantal publieke voorzieningen.

Erfpacht-regeling

Binnenpret. Deze voormalig tramremise aan de Amstelveenseweg/1e Schinkelstraat werd in 1994 gekraakt. Het heeft een gemoedelijke binnenplaats met daaraan een restaurant, een koffietent en een sauna. Daarnaast bevindt zich in het complex nog de OCCII, waar regelmatig concerten en andere aktiviteiten gehouden worden. Een goeddraaiend zelfbeheerproject met een belangrijke functie voor de buurt en de stad.

gekoppeld aan het soort gebruik van het gebouw. Ander gebruik is in principe verboden en in het uiterste geval zou de gemeente het contract kunnen opzeggen. Het verschijnsel erfpacht komt vooral in de grote steden voor en is ooit door sociaal-democraten bedacht. Oorspronkelijke had het als doelstelling prijsopdrijving tegen te gaan en winsten uit waardestijging van de grond terug te laten vloeien naar de gemeenschap. Het laatste is nog steeds het geval, het eerste bepaald niet meer.

Edelweiss Opvallend gebouw op pilaren dat ooit dienst deed als kantine voor havenarbeiders. Nu staat het ietwat verloren tussen de nieuwbouw op het KNSM eiland. Het werd in 1979 door een groepje kunstenaars gekraakt. Na de legalisatie begin jaren '90 werd het na een intensieve verbouwing door de bewoners opgesplitst in aparte eenheden. Onlang besloot een van de bewoners zijn eenheid voor *f*1,2 miljoen te verkopen. Volgens de gemeente (de vorige eigenaar) had destijds niemand gedacht dat het gebouw ooit zoveel waard zou worden.

Frederik Hendrikschool Voormalige meisjesschool aan de gelijknamige straat. Het pand wordt bewoond door woongroepen en stond in vroegere jaren bekend om de hoge mate van collectiviteit en politiek engagement. Beneden bevinden zich nu nog een drukkerij, een zaal en een restaurant waar diverse groepen gebruik van maken.

Nieuwe Meer Groot voormalig militair complex aan de Nieuwe Meer. Het pand werd in 1988 gekraakt door mensen die uit de illustere Rijkskledingmagazijnen aan de Conradstraat ontruimd waren. Het complex bestaat in hoofdzaak uit twee hoofdgebouwen die vroeger als pakhuis dienst deden. Tussen deze twee gebouwen bevindt zich een binnenstraat. Door de afgelegen en rustige ligging heeft zich hier een eigen gemeenschap gevormd. Het leeuwendeel van de bewoners woont en werkt in het gebouw. Kunstenaars, ontwerpers en ambachtslieden voeren de boventoon.

van Ostadestraat 47 In 1989 is dit schoolgebouw in de Pijp enkele dagen gekraakt geweest, ontruimd en daarna weer gekraakt en ontruimd. Daarna probeerden de aanstaande bewoners het op de legale manier. Deze lange mars duurde twee jaar. Het pand is nu volledig in zelfbeheer bij de bewoners en de gebruikers. Opvallend is hier de strikte scheiding tussen bewoners en bedrijven, op last van de brandweer.

van Ostadestraat 233 Deze oude drukkerij in de Pijp werd in 1980 gekraakt. Er woont nu een klein aantal mensen en er bevinden zich een aantal bedrijfjes (drukkerij en actieblad) en een theater. Opvallend is hier dat de bedrijven een belangrijke rol spelen binnen het 'zelfbeheer' van het pand.

Singel 46 Dit grachtenpand werd al in 1976 gekraakt nadat de postgirocentrale het kantoor verlaten had. Jarenlang heeft men er onderhandeld over 'vordering' (gedwongen aankoop) door de gemeente. Ondanks aanvankelijke aversie van de bewoners tegen privé-bezit kwam het in 1987 toch in hun handen terecht. Het is nu een prettig en betaalbaar woonpand met een kantoor voor ideële instellingen op de begane grond. Het gezamenlijk onderhouden van het pand is een van de belangrijkste bindmiddelen tussen de bewoners.

Het Veem Pakhuis aan de van Diemenstraat, met uitzicht op het IJ. Werd in 1981 gekraakt en is in de loop der tijd verbouwd tot een smetteloze bedrijfsruimte. Er bevindt zich een in kleine kring vermaard theater. Interessant is de combinatie van grootte (80 bedrijven), zelfbeheer en bedrijfsruimte.

Wilhelmina Pakhuis aan de Oostelijke Handelskade. Wordt overwegend door kleine bedrijfjes en ambachtslieden gebruikt. Het werd in 1987 gekraakt. Nu krijgt men na jarenlange strijd een erfpachtcontract. Een van de weinige gekraakte panden die zich in dit snel veranderende stuk stad staande hebben weten te houden.

Treinreizigers kennen het pand vanwege de enorme diaprojecties die 's nachts op de zijmuur gemaakt worden.

Zaal 100 Dit voormalige schoolgebouw aan de Wittenstraat in de roemruchte Staatsliedenbuurt werd begin jaren '80 gekraakt. Het pand werd in erfpacht gegeven aan de krakers dankzij de 'schoon-schip'operatie. In deze operatie wilde het Gemeentelijk Grondbedrijf zich eind jaren tachtig van alle kraakpanden ontdoen voordat de grond aan de nieuw gevormde stadsdelen werd overgedragen. Het pand is vooral bekend vanwege haar publieke functie.

Kaart van geïnterviewde panden
voor overzicht panden zie bijlage

DEEL 1

Maatschappelijke betekenis van Vrijplaatsen

De exploderende onroerend goedmarkt van het afgelopen decennium heeft in Amsterdam het verloop van de vrijplaatsen in een stroomversnelling gebracht. De voormalige niches in de stedelijke structuur worden door een “bouw-boom” in een rap tempo opgevuld.
De metamorfose van de IJ-oever is daar Amsterdams bekendste voorbeeld van. Jarenlang was dit een rafelrand van de stad, die door verschillende groepen op nogal uiteenlopende wijze werd ingevuld. Nu is het gebied door de “mono-esthetiek” van de “nieuwe stedeling” verworden tot een hippe nieuwbouwwijk en bestaan beroemde en veelgeprezen vrijplaatsen als De Silo en het Vrieshuis alleen nog in het collectieve geheugen van Amsterdam.

Tegelijkertijd met de voortrazende ontruiming van vrijplaatsen in Amsterdam begon ook de kritiek op dit beleid aan te zwellen. Nadat vrijplaatsen lange tijd waren gemarginaliseerd door ze op te tekenen als brandpunten van politiek verzet en ze als een bedreiging van de maatschappelijke orde te beschouwen, is er de laatste jaren sprake van een omslag.
Het anarchistische karakter wordt plotseling gememoreerd. De plaatsen zouden een belangrijke rol spelen in het culturele en creatieve leven van de stad in het algemeen en de carrière van de beginnend kunstenaar in het bijzonder. Anderen zien het als de laatste bastions van een tegencultuur. Plaatsen waar mensen op een alternatieve manier invulling geven aan maatschappelijke verantwoordelijkheid en gemeenschappelijkheid.

Vanuit verschillende maatschappelijke posities wordt dus de wenselijkheid en het belang van vrijplaatsen benadrukt, terwijl tegelijkertijd nog steeds veel onduidelijkheid over deze plekken bestaat. Het is deze onduidelijkheid waar in deel 1 op in wordt gegaan. We willen op basis van de door ons onderzochte panden inzicht verschaffen in de maatschappelijke betekenis van vrijplaatsen in Amsterdam
We zullen dat doen door de voorzieningen en initiatieven van de door ons onderzochte vrijplaatsen te inventariseren en aan te geven voor wie deze belangrijk zijn. Tevens zullen we het verdwijnen van vrijplaatsen in een historisch en ruimtelijk kader plaatsen.

Edelweiss

enderpanden

HOOFDSTUK 2

Functiemenging

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk zullen wij een inventarisatie van de verschillende functies in een vrijplaats presenteren. Wij onderscheiden in deze inventarisatie een drietal hoofdcategorieën; wonen, werken en publieke functies. Wij zullen daarnaast een aantal subcategorieën definiëren die de diversiteit van de aangetroffen functies recht doen.

De inventarisatie van de verschillende functies van vrijplaatsen die wij in dit hoofdstuk weergeven, heeft wel enige nadelen. In de eerste plaats gaat het bij vrijplaatsen niet om een gebouw en de aanwezige functies, maar om een project met een bepaalde uitstraling, sfeer en maatschappelijke relevantie voor de stad. Het scheiden van de functies in aparte categorieën doet weinig recht aan de specifieke constellatie van mensen en projecten van een enkel pand. De doelstelling van deel I van dit onderzoek is echter niet de relevantie van een enkel pand aan te geven. In deel II zal de sociale context van vrijplaatsen behandeld worden waardoor er meer samenhang ontstaat tussen de aanwezige functies en de manier van leven, wonen en werken.

Een tweede probleem die een functionele opdeling van vrijplaatsen met zich meebrengt zit in het specifieke karakter van vrijplaatsen. Immers een functionele inventarisatie telt het aantal ruimtes met een bepaalde functie in een vrijplaats. Dit is een nogal statische benadering van de dynamische eenheid die een vrijplaats is. Veel ruimtes in vrijplaatsen hebben een multifunctionele invulling. Die multifunctionele invulling kan het gevolg zijn van een doordachte keuze van de bewoners en gebruikers, maar wordt meestal ingegeven door veranderingen in de samenstelling, levensstijl of levensfase van de groep bewoners en gebruikers. Zo kan een werkruimte eerst als atelier in gebruik zijn, maar door gezinsuitbreiding in een bepaalde periode voornamelijk als een woonruimte functioneren. Het is daarom belangrijk op te merken dat het overzicht van de hieronder gepresenteerde functies een momentopname betreft[1].

2.2 Begripsafbakening

Vrijplaatsen worden gekenmerkt door een combinatie van functies binnen één pand. Het proces van functiemenging binnen vrijplaatsen is ontstaan doordat men niet alleen een eerste levensbehoefte als het wonen ‘zelfbepaald’ in wil richten, maar ook andere onderdelen van het bestaan binnen de nieuw geschapen vrije zone wil

brengen. Functiemenging in vrijplaatsen betekent daarmee een combinatie van woon-, werk- en publieke ruimtes binnen één pand. Het is onder andere deze specifieke combinatie die een vrijplaats zo uniek maakt.

De mate waarin deze functiemenging plaatsvindt verschilt per pand. Twee factoren zijn daarin het meest bepalend. In de eerste plaats kan de oorspronkelijke inrichting van de panden beperkend zijn. Uit de toelichting op de voor dit onderzoek geselecteerde panden blijkt al dat deze qua voormalige bestemming erg uiteenlopend zijn. Vooral scholen komen vaak voor, maar er zitten ook voormalig militaire terreinen tussen, pakhuizen en een scheepswerf. In sommige panden kan het daarom moeilijk zijn om het bewoonbaar te maken; lichtinval en de mogelijkheid tot verwarming zijn daarin vaak spelbrekers. Hier zit wel duidelijk de uitdaging voor vrijplaatsbewoners; wonen en werken buiten de maatschappelijke norm. Krakers hebben dan ook een groot uithoudingsvermogen voor dergelijke woon- en werkomstandigheden.

De tweede factor die een rol speelt is het plan dat de bewoners en gebruikers met een vrijplaats hebben. De functiemenging is immers een keuze. Sommige bewoners en gebruikers leggen juist sterk de nadruk op de bewoning, zoals het geval is bij het pand Singel 46. Andere panden, zoals het Veem moeten vooral als werkpand worden beschouwd. In beide gevallen is sprake van een duidelijke keuze.

2.3 Wonen.

Het bewoonbaar maken van een gekraakte ruimte is de eerste stap in het invullingsproces van een pand. Wij hebben daarom gekozen om de inventarisatie bij de woonfunctie te beginnen.

Omvang woonfunctie

Het totale aantal bewoners in de door ons onderzochte panden bedraagt 1040. Het spreekt voor zich dat het aantal bewoners per pand verschilt. Er zijn een aantal kleine panden met enkele bewoners, zoals Argentinië met 8 bewoners, maar ook hele grote panden zoals Tetterode (dat eigenlijk uit verschillende panden bestaat) met wel 50 bewoners. Niet alleen de grootte van een pand bepaalt het grote verschil in bewoning. De factoren die in de paragraaf begripsafbakening werden aangegeven, zoals de keuze van de bewoners en gebruikers, spelen een rol.

In de onderstaande tabel zijn drie categorieën van bewoning weergegeven waarin wij de geselecteerde panden hebben geplaatst. Aangezien niet alle panden een exacte weergave van het aantal bewoners in deze publicatie wilden weergeven, is voor elke categorie één voorbeeld gegeven.

Tabel 1: categorie van bewoning

(categorie) Aantal bewoners	Aantal panden	Voorbeeld
Tot 14 bewoners	8	van Ostadestraat 233
5-25 bewoners	13	Kalenderpanden
Meer dan 26 bewoners	7	Tetterode

De vrijplaatsbewoner

Het is voor de meeste bewoners geen toeval, maar een duidelijke keuze om in een vrijplaats te gaan wonen. Wonen en/of werken in een vrijplaats veronderstelt een intensievere betrokkenheid dan in een reguliere woon- of werkomgeving. De aanwezigheid van andere functies, zoals werkplaatsen of een publieke ruimte, plus het organisatorisch beheren en zelf onderhouden, maakt dat de bewoners op een bepaalde manier met het pand vergroeien. In deel II zal dit perspectief nader worden uitgewerkt. In deze paragraaf willen we ons beperken tot het kort aanstippen van een drietal aandachtsvelden uit de enquête; sociale samenstelling, leeftijd van de bewoners en inkomensontwikkeling.

In de eerste plaats hebben we gekeken naar de sociale samenstelling, namelijk de man-vrouw verdeling en de aanwezigheid van kinderen in een pand. Uit de analyse van de onderzoeksgegevens blijkt de ontwikkeling van een vrijplaats over langere tijd een rol te spelen. In de kraakpanden die zich in “het beginstadium” bevinden, zijn er relatief minder vrouwen aanwezig. In de panden, die al gelegaliseerd zijn of een relatief stabiele kraaksituatie hebben, verschuift de verhouding meestal naar 50%-50%. In deze panden zijn vaak ook kinderen. Waarschijnlijk speelt de leeftijdscategorie van de meeste bewoners in de gelegaliseerde panden een rol.

Leeftijd van de bewoners en gebruikers was het tweede aandachtsveld in de enquête. Hier vallen twee dingen duidelijk op. Jonge bewoners en gebruikers, zeg maar de twintigers, kom je vooral tegen in pas gekraakte panden, zoals de Filmacademie en Kalenderpanden. De gemiddelde leeftijd in de langer bestaande kraakpanden en gelegaliseerde panden, is de afgelopen decennia gestegen, waardoor een hoop dertigers de panden bevolken. Er blijkt een beperkte doorstroming van bewoners plaats te vinden, waardoor de leeftijd stijgt. Daar komt een zelfversterkend effect bij. Wonen in een vrijplaats vereist een intensieve samenwerking met andere bewoners. De medebewoners worden daarom vaak uit het naaste netwerk gekozen. Naarmate de gemiddelde leeftijd in een pand stijgt, stijgt ook de leeftijd van de nieuwe bewoners.

Deze leeftijdsstijging kan ook de woonstructuur beïnvloeden. Opvallend is dat in veel van de onderzochte panden ooit woongroepen hebben gezeten, maar dat tegenwoordig de woongroep als woonvorm minder wordt aangetroffen. Er zijn 8 panden die geheel (5) of gedeeltelijk (3) in woongroepen zijn opgedeeld. In totaal zijn er 31 woongroepen. Enkele woongroepen melden dat er problemen zijn met het vinden van nieuwe geschikte bewoners.

Als derde aandachtspunt is de inkomensontwikkeling[2] van bewoners van de vrijplaatsen behandeld. Hiermee wilden we inzicht krijgen in de vraag of het oorspronkelijke doel van betaalbare woonruimte nog steeds aansluit bij de doelgroep. Voor een aantal van de huidige bewoners en gebruikers van een vrijplaats doet dit niet echt terzake. Voor veel jonge mensen is er nauwelijks sprake van een inkomensontwikkeling doordat ze nog niet werken, studeren of niet zo lang werken. Vooral in de (jonge) kraakpanden is deze groep groot. In de langer bestaande en gelegaliseerde panden waar de wat oudere bewoners wonen kan wel wat over inkomensontwikkeling gezegd worden.

Voor deze groep zijn twee onderling samenhangende trends in de inkomens-

'Mensen die in een woning met hogere huren komen, voelen al snel de druk een beter betaalde baan te nemen en harder en meer te gaan werken, betaalbare woonruimte biedt daarentegen de mogelijkheid om werk te blijven doen dat je interessant en belangrijk vindt'. *(Gerard Reijper, Vredenburgh)*

ontwikkeling gesignaleerd. In de eerste plaats is in veel panden sprake van een verschuiving in de werksituatie. Waar in de jaren '80 onder de bewoners en gebruikers vaak sprake was van werkloosheid, bijstand of studiebeurs zijn zij in de jaren '90 grotendeels naar een betaalde baan of eigen bedrijf doorgegroeid. In veel gevallen heeft daardoor een groei van inkomen plaatsgevonden.

Aan de andere kant is de inkomensstijging niet zo extreem als men op basis van het type bewoners zou verwachten. De kraakbeweging heeft altijd voor een groot deel bestaan uit (blanke) middenklasse jongeren die over het algemeen goede kansen op de arbeidsmarkt hebben. Een aanzienlijke groep bewoners in de steekproef blijkt echter voor banen te kiezen die minder carrièregericht en financieel aantrekkelijk zijn. De beroepen waren vaak als maatschappelijk te typeren, bijvoorbeeld werk voor Greenpeace of de Alternatieve Konsumenten Bond. Andere beroepen werden gekenmerkt door een mate van onzekerheid, zoals in het geval van een kunstenaar of iemand die een eigen bedrijf heeft.

Het aantal mensen dat wel een hoog inkomen heeft, maar toch in een woning met lage huur zit, lijkt te stijgen op het moment dat ook de vrijplaatsen die onder de HAT-regeling zijn verbouwd worden meegeteld. Een verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat in deze panden geen sprake meer is van een collectief project. De woningbouwvereniging beheert het gebouw, waardoor de onderlinge contacten verminderen. De bewoners zijn in deze situatie individuele huurders, die minder makkelijk aanspreekbaar zijn op een dergelijke maatschappelijk ongewenste houding.

Een ander probleem binnen de woonsituatie is het betrekken van meerdere wooneenheden door 1 gezin of samenwonend stel. In de HAT-regeling is er de juridische vrijheid dat 1 persoon 1,5 Hat-eenheid kan huren. Dat kan er toe leiden dat een samenwonend stel drie kamers huurt. In de panden die zijn opgedeeld in kleine eenheden van drie of vier HAT-woningen kan dat een grote verandering betekenen. Wat voorheen goedkope woonruimte voor jongeren was, is nu plotseling een gezinsetage. In panden waar een dergelijke woonsituatie voorkomt kan dat tot grote spanningen leiden. Er moet wel worden gezegd dat zowel "scheef wonen" als "landje -pik" niet een specifiek probleem voor vrijplaatsen is. Ook in de sociale woningbouw in Amsterdam komen deze situaties relatief veel voor.

Over de hele linie genomen moet worden geconcludeerd dat de vrijplaatsen er goed in zijn geslaagd om de gerealiseerde goedkope woonruimte in deze panden voor de minder draagkrachtigen te behouden. De vrijplaatsen spelen alleen daardoor al een belangrijke rol in de leefbaarheid en diversiteit van Amsterdam.

2.4 Werkplaatsen

Kraakpanden zijn nooit alleen de ruimtelijke concretisering van het verzet tegen woningnood geweest. De periode aan het eind van de jaren ´70 was door de politieke en maatschappelijke omstandigheden, zoals hoge werkloosheid, voor veel mensen een troosteloze tijd. In de kraakpanden uit deze tijd werd een eigen wereld gecreëerd, waar mensen een alternatief werd geboden om een eigen invulling aan hun leven te geven. In de luwte van de politieke strijd voor woonruimte ontston-

Het kraakpand vormt niet alleen een veilig onderkomen waar naar hartelust met woonvormen kan worden geëxperimenteerd, maar fungeert tevens als uitvalsbasis waaruit onrecht in de samenleving kan worden bestreden. ***(Duivenvoorden, 2000, blz. 204)***

den ook andere initiatieven. Kunstenaars, ambachtslieden en de alternatieve kook- en bargroepen namen hun intrek. Al vrij snel werden kraakpanden daardoor centrale knooppunten voor een subcultuur met een eigen voorzieningenstructuur.

Het zijn de verschillende werkplaatsen voor bedrijven, kunstenaars, organisaties en instellingen waar het in deze paragraaf om gaat. In totaal zijn er 575 werkplaatsen aangetroffen. We hebben bij het enquêteren een onderscheid gemaakt tussen het maatschappelijke, ambachtelijke en culturele karakter van de werkplaats.

Van deze verschillende werkplaatsen en de in de volgende paragraaf te behandelen publieke ruimtes worden tabellen gepresenteerd. Hierin worden een aantal subcategorieën aangeduid en een tweetal voorbeelden daarvan gegeven. In de bijlagen is een meer uitputtende lijst toegevoegd van alle functies die wij in de door ons onderzochte panden hebben aangetroffen.

Maatschappelijke werkplaatsen

Een belangrijk cluster dat wij hebben aangetroffen in de vrijplaatsen bestaat uit de maatschappelijke organisaties en instellingen. Deze hebben vaak hun oorsprong in de jaren ’80. De kraakbeweging veranderde in deze periode van een beweging gericht op (jongeren)huisvesting in een beweging die een veel breder scala van onderwerpen aansneed, zoals autoriteit in het algemeen, onderdrukking, discriminatie, milieuvervuiling, etc.

In de vrijplaatsen zijn allerlei organisaties gevestigd die zich op verschillende wijze en met verschillende doeltreffendheid op deze thema’s richten. Hieronder is een lijst van de types en voorbeelden van organisaties en instellingen weergeven.

Tabel 2: maatschappelijke werkplaats

Type	Voorbeeld
- Directe hulpverlening	Mainline (zorg en hulpverlening verslaving, FH111), Soup-Kitchen (eten voor daklozen, FH 111)
- Maatschappelijke/ politieke actiegroepen	Schone Kleren Kampagne (verbetering van arbeidssituatie in de kleding en sportschoenenindustrie, Tetterode), Stichting Searchweb (arbeidsverhoudingen en controle politieapperaat, Ostadestraat 47).
- Belangen organisaties	Werklozenbelangen Vereniging Amsterdam (belangenorganisatie voor uitkeringsgerechtigden, Tetterode), Islamitische Studenten Vereniging, Media Green Pepper, (actieblad, Filmacademie), Radio 100 (radiozender)
- Divers	Kraakspreekuur (Kalenderpanden), Noppes (alternatief geldsysteem, Singel 46).

Het zijn deze maatschappelijke werkplaatsen die een alternatief perspectief, directe hulp, of de pluriformiteit van media handhaven. De stijgende kosten van werkruimtes in het reguliere circuit maakt het voor dergelijke organisaties steeds moeilijker om zich in Amsterdam te vestigen. De vrijplaatsen bieden die ruimte nog wel.

Ambachtelijke werkplaatsen

Naast maatschappelijke organisaties en instellingen huisvesten de vrijplaatsen ook een aanzienlijke hoeveelheid ambachtelijke werkplaatsen. De verscheidenheid aan werkplaatsen is groot.

Tabel 3: ambachtelijke werkplaats

Type	Voorbeeld
Drukwerk	Drukkerij Primavera (FH111), Inbeelding (vormgeving, Ostadestraat 233)
Hout Werkplaatsen	Timmerwerkplaatsen (Wilhelmina), Vormvrij (houtwerkplaats, Tetterode)
Werkplaatsen (divers)	Glasblazers (Elf), Keramiek (De Nieuwe Meer)
Media werkplaats	Videomontage (Wilhelmina), Beeldspraak (video, Zaal 100)

Net zo divers als de typen werkplaatsen is de intensiteit van gebruik en het niveau van het gerealiseerde product. Sommige werkplaatsen dienen als een vrije ruimte waar door een grote groep gebruikers kan worden geklust aan een tijdelijk project als een installatie voor een festival. Andere werkplaatsen hebben een veel professioneler karakter waar de gebruikers een specifiek en soms uniek product fabriceren.

Deze verscheidenheid weerspiegelt ook de verscheidenheid aan onderzochte panden. Het Veem-gebouw heeft bijvoorbeeld al lang een legale status en heeft het karakter van een bedrijfsverzamelgebouw. De werkplaatsen hebben hier een relatief stabiele en lange ontwikkelingstijd gekend, waardoor een professionalisering heeft kunnen plaatsvinden. Andere werkplaatsen en gebruikers floreren juist in de tijdelijke en hectische omgeving van een kraakpand. In de kraakfase kost het gebruik van ruimte nog weinig of niets, wat veel initiatieven de mogelijkheid geeft om zich te vestigen. Vaak hebben deze initiatieven een experimenteel karakter. Er worden dingen en werkwijzen uitgeprobeerd die in het reguliere circuit hun waarde nog niet bewezen hebben en daarom niet normaal gefinancierd kunnen worden. Ook voor de betrokkenen zijn de werkzaamheden nog in hoge mate experimenteel, men tast af of men zich in de betreffende discipline thuisvoelt. Deze beschouwing geldt niet alleen voor de ambachtelijke werkplaatsen, maar ook voor culturele en maatschappelijke werkplaatsen.

Culturele Werkplaatsen

De culturele werkplaatsen noemen we hier als laatste. Onder de ambachtelijke werkplaatsen hebben we al een aantal werkplaatsen genoemd, zoals glasblazers, die ook als culturele werkplaats zijn te beschouwen. In dit onderzoek is gekozen om onder de culturele werkplaatsen in de eerste plaats de verscheiden ateliers te verstaan. In bijna alle onderzochte vrijplaatsen werden deze aangetroffen en daarmee vormen zij een belangrijke categorie. Naast deze traditionele ateliers hebben we ook een breed scala aan culturele initiatieven die niet eenduidig te typeren zijn in de culturele categorie ondergebracht. Het blijft een gekunsteld onderscheid, wat nog versterkt wordt door de postmoderne tijdsgeest die de scheidslijnen tussen de culturele disciplines heeft doen vervagen.

De culturele werkplaatsen vervullen een belangrijke rol in het vrijplaatsendebat. Het zijn uiteindelijk de culturele functies van een vrijplaats die de afgelopen periode de attentie van de media en beleidsmakers hebben gekregen. Amsterdam dreigt immers door het verdwijnen van vrijplaatsen haar positie als cultureel knooppunt te verliezen. De stad kent een groot tekort aan betaalbare atelierruim-

Filmacademie Event List
JUNE 2001

Fri 01 22:00
GRADO 0 Benefit Party. entry 5,00
Sun 03 21:00
Academie Cinema [special event] SALTMBANCO - CIRQUE DU SOLEIL - Jacques Payette, France, 1994. entry 4,00
Mon 04 21:30
Kraakgeluiden in de Binnenstad entry 5,00
Tue 05 21:00
Academie Cinema [eye level] – GREAT BRITISH MASSACRES CULLODEN - Peter Watkins, UK, 1964 BLOODY SUNDAY - BBC Documentary, UK, 1992 entry 4,00.
Thu 07 22:00
Peper Bar - late bar with DJ's and (maybe) live acts entry FREE
Sat 092:00 MIXER CINEMA CONCERT - Experimental electronica. entry 10,00
Sun 10 17:00
KRAAKGELUIDEN SPECIAL improvised music sessions from afternoon till evening
Tue 12 21:00
Academie Cinema [polis 1] DE STAD WAS VAN ONS - Joost Seelen, NL, 1996 entry 4,00
Thu 14 21:00
DANCE AND MUSIC IMPROVISATIONS entry 10,00
Thu 14 22:00
Peper Bar - late bar with DJ's

te. In het verleden boden gekraakte ruimtes voor een grote groep een uitkomst. De vrijplaatsen met hun hoge open ruimtes en lage huren zijn vaak ideale ateliers voor de beginnend kunstenaar die geen atelier in het commerciële circuit kan bemachtigen. Vele bekende kunstenaars, zoals bijvoorbeeld Rob Scholte en Peter Klashorst, zijn in de vrijplaatsen begonnen. Door het verdwijnen van een groot aantal van deze plekken en door de moeite die het kost om nieuwe ruimtes te veroveren is deze bron voor atelierruimte voorlopig opgedroogd. Op het verdwijnen van vrijplaatsen zal in hoofdstuk 4 worden teruggekomen. In totaal zijn er zo'n 130 ateliers aangetroffen. Het aantal ateliers zou aanzienlijk hoger uitvallen wanneer de woonruimtes die gedeeltelijk als atelier functioneren meegeteld zouden worden.

Tabel 4: culturele werkplaats

Type	Voorbeeld
Ateliers (traditioneel)	Kunstschilders, Beeldhouwers, Beeldend Kunstenaars.
Divers	OyelListen! (muziekblad salsa, soul, Tetterode.), Gamalanorkest (Wilhelmina)

De lijst met culturele werkplaatsen[3] laat een grote diversiteit aan culturele disciplines zien, van zeer experimentele tot toegepaste kunst. Op de mogelijkheden en voordelen die de aanwezigheid van zoveel verschillende disciplines biedt, zal in het volgende hoofdstuk over kruisbestuiving worden ingegaan.

2.5 Publieke ruimtes

De laatste functie van de vrijplaatsen die wij hier onderscheiden is de aanwezigheid van publieke ruimtes. Het zijn de publieke ruimtes waar de vrijplaatsen op een concrete wijze verbinding leggen met mensen die niet direct als bewoner of gebruiker zijn aan te merken. In de publieke ruimtes is er sprake van bezoekers, klanten of vrijwilligers die op hun manier gebruik maken van de vrijplaatsen.

Wij maken daarbij het onderscheid tussen ruimtes die een vaste invulling hebben (ieder geval één hoofdfunctie) zoals een restaurant en publieke ruimtes die plaats bieden aan een veelvoud van activiteiten, zoals concertruimtes of oefenruimtes.

Tabel 5: publieke ruimtes vaste invulling

Type	Voorbeeld
Horeca	Fridge (restaurant, FH111), Bakker Arent (bakker, Plantage Doklaan).
Cinema's	Filmacademie (60 zitplaatsen), Kalenderpanden (50 zitplaatsen).
Galleries	Veemvloer (Het Veem), Galerie Consortium (Wilhlemina).
Theater	Theater De Cameleon (Kostgewonnen),
Kindertheater	Munganga (Binnenpret).
Detailhandel	Trekkemaan (tweedehands kleding, Tetterode).
Kindercrèches	De Tettertjes (kindercrèche, Tetterode), kindercrèche (Kostgewonnen).
Divers	Tempelcomplex (ruimte voor diverse religies, ELF), Fenomeen (Sauna, Binnenpret)

and (maybe) live acts entry FREE
Sat 16 22:00
INRICHTING - Gothic Dance Party entry 8,50
Sun 17 21:00
Academie Cinema [jodorowsky 1] EL TOPO - Alexandro Jodorowsky, Mexico, 1971 entry 4,00
Thu 21 22:00
Peper Bar - late bar with DJ's and (maybe) live acts entry FREE
Sat 23 21:00
LABARINTINMOVIE PHASE # 1: TERRA ! / IN THE LABYRINTH OF FROZEN entry 8,00
Sun 24 21:00
LABARINTINMOVIE PHASE # 1: TERRA ! / IN THE LABYRINTH OF FROZEN entry 8,00
Sun 24 21:00
Academie Cinema [jodorowsky 2] SANTA SANGRE - Alexandro Jodorowsky, Ita/Spa, 1989 entry 4,00
Wed 27 14:00
Academie Cinema [kinderen] PIPPI LANGKOUS entry 4,00
Thu 28 22:00
Peper Bar - late bar with DJ's and (maybe) live acts entry FREE
Fri 29 21:00
Academie Cinema [nacht schade] NEDERLANDS LES 3 Magies Centrum en de monarchie entry 4,00

Tabel 6: publieke ruimtes met wisselende invulling

Type	Voorbeeld
Concertruimtes	2 Concertzalen (groot 600 personen, klein 200 personen, Kalenderpanden), OCCII (200 personen, Binnenpret),
Divers	Studio voor tijdelijke kunstprojecten (Rijkshemelvaart), Multifunctionele zaal (Plantage Doklaan).

In beide categorieën van publieke ruimtes bevindt zich een groot aantal voorzieningen, zoals kindercrèches en concertruimtes, die een belangrijke rol spelen in de leefbaarheid en culturele diversiteit van buurt en stad.

Activiteiten in een publieke ruimte met wisselende gebruikers

Vrijplaatsen bieden met de publieke ruimtes ruimte aan initiatieven die elders moeilijk zouden kunnen functioneren. Door de lage prijs die voor het gebruik van de ruimtes wordt gevraagd, kunnen hier laagdrempelige voorzieningen en goedkope activiteiten plaatsvinden. Hieronder zijn een zevental panden met publieke ruimtes gepresenteerd.

Tabel 7: publieke Ruimtes, bezetting en prijs

Pand	Concert ruimte	Multifunctionele ruimte	Bezetting	Prijs
Binnenpret (OCCII)	x	x	Vol	
Kalenderpanden	x	x	Vol	ƒ 2,50/bezoeker
Zaal 100		x		ƒ 30,-/dagdeel
Filmacademie		x	Vol	ƒ 50/dag
Plantage Doklaan		x	Beperkt	ƒ 25/dagdeel
NN		x	Vol	ƒ 25,-/dagdeel
Vredenburg		x	Vol	ƒ 25,- ƒ 50,- /dagdeel

Het mes snijdt hier aan twee kanten. Enerzijds bestaat voor performers de mogelijkheid om te experimenteren met film, muziek, dans etc. Anderzijds kan in vrijplaatsen door iedereen kennis gemaakt worden met deze experimenten en is het ook voor mensen met een beperkt budget mogelijk om de horizon te verbreden.

Zo zijn er in Amsterdam buiten de vrijplaatsen bijna geen zalen meer die niet op de één of andere wijze in hun programmering beïnvloed worden door sponsors (bijvoorbeeld Heineken, Pepsi-Cola) of de entertainmentindustrie (Mojo Concerts is verantwoordelijk voor 95% van alle concerten die in Nederland plaatsvinden). Een onafhankelijke programmering waarbij de activiteiten niet altijd quitte hoeven te draaien is buiten de vrijplaatsen vrijwel niet mogelijk. Überhaupt ontbreekt in het Amsterdamse zalenaanbod het middensegment (200-500 personen), waarin de OCCII voorziet en de Kalenderpanden voorzagen.

Kleinschalige initiatieven zijn waardevol en breekbaar. Zo verliest Amsterdam een van haar zogenaamde "huiskamerpodia", met de op handen zijnde ontruiming van de gekraakte Kalenderpanden achter Artis. Onder de rake titel Kraakgeluiden in de Binnenstad is daar een ontmoetingsplek ontstaan voor musici die experimenteren met live-elektronica. In combinatie met een traditioneel instrument, zoals dwarsfluit of saxofoon, kunnen instrumentalisten er de grenzen van hun improvisaties verleggen, zonder drukte om geluidsoverlast of een lege zaal. In de wekelijkse "kraakgeluiden" duiken af en toe ook echte grootheden uit het genre op.
(Volkskrant, 18-09-2000)

De goedkope huur van de zalen biedt bovendien aan tal van actiegroepen en vrijwilligersorganisaties de mogelijkheid om door middel van benefietevenementen de nodige fondsen te verwerven. Voor veel organisaties die geen subsidie kunnen of willen krijgen is het organiseren van benefietevenementen, naast donaties, de enige manier om aan geld te komen. Dit is dan ook een belangrijke functie van de publieke ruimtes in vrijplaatsen.

Bezoekers vrijplaatsen

De vrijplaatsen in Amsterdam hebben te maken met een divers publiek. In de Vredenburgh kom je buurtbewoners tegen die gebruik willen maken van de dans/theater studio. De progressieve student raakte verzeild op de dance-party's die werden georganiseerd in De Silo. En terwijl de punks regelmatig in de OCII zijn te vinden, haalt de liefhebber van intellectuele cultfilms zijn hart op bij het bioscoopprogramma in de Filmacademie waar tevens de zwarte raven uit de gothic scène hun maandelijkse Inrichting[4] beleven. Een typering van dé bezoeker van een vrijplaats is dus ook vrij zinloos.

De hoeveelheid bezoekers verschilt daarbij ook enorm. Sommige evenementen zijn kleinschalige exposities of korte performances, met weinig bezoekers. Andere evenementen zoals de festivals op de Rijkshemelvaartdienst en het Robodock-festival op het ADM trekken duizenden bezoekers. Het is daardoor moeilijk een precies aantal te geven. Op basis van door de geïnterviewden geschatte bezoekersaantallen kwamen we op zo'n 20.000 bezoekers per maand voor alle vrijplaatsen samen.

De kleinschaligheid van sommige evenementen betekent niet dat het gebodene van lage kwaliteit is. In de Kalenderpanden ontstond de experimentele muzikale happening; "Kraakgeluiden in de Binnenstad". Hier kwamen relatief weinig bezoekers, maar die kwamen soms wel speciaal uit Berlijn over. De concerten kregen in de landelijke kranten lovende kritieken.

2.6 Betaalbaarheid van werk en woonruimte.

In de statuten van vrijplaatsen is meestal vastgelegd dat men onder andere 'betaalbare' werkruimte en woonruimte wil bieden.

Tabel 8: prijzen woonruimte en werkruimte per pand

Pand	Eigendomssituatie	Prijs woonruimte	Prijs werkruimte
Ostadestraat 47	Erfpacht	Huur per ruimte, ƒ 280,- (kaal) ƒ 150,- (service kosten), 1e kind ƒ 75,- 2e kind ƒ 37,50	ƒ 135,- m^2 per jaar
De Nieuwe Meer	Erfpacht	ƒ 55,- m^2 per jaar	ƒ 55,- m^2 per jaar
Tetterode	Casco	ƒ 55,- m^2 per jaar	ƒ 65,- m^2 per jaar
Kalenderpanden	Gekraakt 1	10% van het inkomen van de bewoner	n.v.t.
Singel 46	Erfpacht	ƒ 325,- per maand	n.v.t.
Plantage Doklaan	Erfpacht	Progressief inkomens afhankelijk, minimaal ƒ 72,- m^2	Progressief inkomens afhankelijk, minimaal ƒ 72,- m^2
Ostadestraat 233	Erfpacht	ƒ 450,- per maand	ƒ 65,- m^2 per jaar

Er zijn verschillen tussen de gekraakte en gelegaliseerde panden. In een kraakpand is de gevergde inzet van een bewoner hoog en de huur navenant laag. Er moet wel gas en water worden betaald en het pand moet vaak worden aangepast en onderhouden. In de gelegaliseerde panden zijn de huren per woonruimte tussen de ƒ350,- en deƒ450,-. Deze huur is niet altijd de kale huur, aangezien in een groot aantal vrijplaatsen een bedrag gereserveerd wordt voor een actie- of vluchtelingenpot. Afhankelijk van de grootte van de ruimte, kan wel worden geconcludeerd dat de prijzen van de meeste woningen onder die van de woningbouwverenigingen zitten. De vierkantenmeter prijzen voor de werkruimtes zijn ook lager dan de prijzen die op de vrije markt gevraagd worden.

De betaalbaarheid is een belangrijke factor in de aanwezigheid van de diverse functies in de vrijplaatsen. Zij biedt de mogelijkheid om bepaalde werkzaamheden te kunnen blijven doen, die door de hoogte van huren in de formele sector niet, of met veel meer problemen, zouden kunnen plaatsvinden. Vrijplaatsen huisvesten daardoor vaak bedrijven en instellingen die anders moeilijk(er) van de grond kunnen komen.

Voor de instellingen met een maatschappelijke doelstelling kan men over het algemeen stellen dat lage huren een absolute bestaansvoorwaarde zijn. Maar ook startende bedrijfjes en ambachtslieden zijn uiteraard zeer geïnteresseerd in de lage huren. Het voordeel is dat de gebruiker van de werkplaats niet gedwongen is om puur omzetgericht te denken. Er is de mogelijkheid om eens wat anders te proberen, of het gewoon wat rustiger aan te doen. Niet iedereen kan of wil leven naar de norm van “altijd moeten presteren”.

Het voordeel van de lage huren kan ook op een andere wijze benut worden. Het op huur bespaarde geld kan direct omgezet worden in machines en inventaris, wat de mogelijkheid tot snelle professionalisering geeft. Er hoeft minder geconcurreerd te worden, de lagere prijs kan in de producten doorberekend worden en men kan meer tijd en geld investeren in productverbetering.

2.7 Niet-commerciële karakter

Door betaalbare ruimtes aan te bieden, scheppen vrijplaatsen de voorwaarden voor een omvangrijke structuur van voorzieningen en initiatieven in Amsterdam. De panden verwachten echter wel dat er sprake is van tweerichtingsverkeer. De meeste panden benadrukken dat een niet-commercieel karakter een eis is voor de aanwezige bedrijven en instellingen.

Het criterium ‘niet-commercieel’ valt echter maar moeilijk te definiëren en te controleren. Aangezien ieder bedrijf in principe omzet maakt, zegt de term ‘niet-commercieel’ vooral iets over de intenties van het bedrijf. Vanuit deze context zijn bedrijven niet-commercieel als men het kunnen uitvoeren van werkzaamheden naar eigen inzicht belangrijker vindt dan het maximaliseren van de opbrengst. Men is dus niet winst- maar productgericht.

Het blijft een schimmig onderscheid dat vooral afhankelijk is van de mentaliteit van de ondernemers. Een mentaliteitsverandering kan er makkelijk voor zor-

gen dat het bedrijf in ander vaarwater terechtkomt. De enige manier om een bedrijf op haar niet-commercialiteit te beoordelen is door het uiteindelijke bedrijfsresultaat te bekijken. De Plantage Doklaan zal binnenkort gaan experimenteren met een variabele huurprijs die op de bedrijfsresultaten gebaseerd is[5].

Het grijze gebied tussen commercieel en niet-commercieel kan in sommige panden tot spanningen leiden. Sommige bedrijven hebben een ontwikkeling doorgemaakt waardoor zij “eigenlijk” (en hier zit juist de crux) niet meer aan de criteria van niet-commercieel voldoen.

Doordat in vele gevallen deze ontwikkeling niet te controleren of definiëren valt, kunnen deze bedrijven uiteindelijk moeilijk tot vertrek gedwongen worden. Alleen morele druk van de andere bewoners en gebruikers zou dan een rol kunnen spelen. Een collectief is immers op samenwerken gericht. Een dergelijke druk wordt echter als een dermate zwaar middel beschouwd, dat ze zelden wordt toegepast. Voor de bedrijven is er ook weinig reden te verhuizen. De huren zijn in de vrijplaatsen laag en vervangende ruimte is in Amsterdam vaak niet beschikbaar. Er ontstaat in de vrijplaatsen in deze situatie vaak een onprettige status quo.

Er is ook een andere kant aan de medaille. In sommige enquêtes wordt er op gewezen dat het grootste deel van de gebruikers van de werkplaatsen ooit een uitkering had, maar nu zelf in het levensonderhoud kan voorzien. Voor een aantal mensen is de vrijplaats daarmee een opstap naar het ‘echte’ werk. Voor degene die vanuit dit perspectief de niet-commerciële discussie benaderen is een vrijplaats een plek waar je je als individu of bedrijf moet kunnen ontwikkelen. Een economisch gezond bedrijf waar mensen hun inkomen uit halen is een uitdrukking van zo’n ontplooiing. Vooral in de grotere panden met veel bedrijven zijn een aantal als commercieel aan te duiden, zoals sommige drukkerijen6. Voor bewoners en gebruikers die met een meer maatschappelijke doelstelling de vrijplaatsen hebben vormgegeven is dit perspectief “een brug te ver”.

2.8 Samenvatting

De bovenstaande inventarisatie geeft een dwarsdoorsnede van de activiteiten die in de vrijplaatsen in Amsterdam worden ontplooid. Een vrijplaats blijkt veel meer te omvatten dan louter een subversief bolwerk van maatschappelijk verzet. Er bestaat door de vrijplaatsen een omvattende structuur die voor uiteenlopende initiatieven een ontmoetingsplek is, soms een opstartruimte voor bedrijven kan zijn of juist dient als experimenteerplek voor kunstenaars.

De grote diversiteit aan initiatieven in één vrijplaats biedt de mogelijkheid tot een werkwijze die wordt omschreven als kruisbestuiving of synergie. In het volgende hoofdstuk zal deze gevleugelde term nader uitgewerkt worden.

Het Veem

Tetterode

HOOFDSTUK 3

Kruisbestuiving

In hoofdstuk 3 wordt het begrip kruisbestuiving behandeld aan de hand van vier elementen, namelijk samenwerking, inspiratie, netwerk en openbaarheid.

3.1 Introductie

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat de verschillende werkplaatsen zich prettig voelen in de omgeving die vrijplaatsen bieden. Er is blijkbaar sprake van een cultureel en/of politiek klimaat dat deze uiteenlopende activiteiten bindt. Het bijzondere klimaat in de vrijplaatsen wordt vaak in verband gebracht met het begrip kruisbestuiving.

Het sterk kwalitatieve karakter van het begrip kruisbestuiving heeft ons doen besluiten om naast de enquêtes in de panden een tweetal personen, namelijk Grrrt, muziekprogrammeur in de Kalenderpanden en Mark, lid van improvisatie straattheater groep Hendrick-Jan de Stuntman, apart over dit onderwerp te interviewen.

Op de vraag wat 'kruisbestuiving' dan precies inhoudt, werd in deze interviews in de regel onduidelijk geantwoord. Vaak werden de termen "samenwerking", "inspiratie", "netwerk" en "openbaarheid" gebruikt om er invulling aan te geven. Wij zullen in dit hoofdstuk dan ook aan de hand van deze vier termen het begrip kruisbestuiving behandelen.

3.2 Samenwerking

In pakhuis Wilhelmina heeft men het idee opgevat om een website te bouwen waar de gebruikers uit het pand hun diensten en noden kenbaar maken. Het is de bedoeling dat dit de interne samenwerking een extra impuls geeft.

Dat er binnen vrijplaatsen samenwerking plaatsvindt en bedrijven elkaar opdrachten gunnen ligt voor de hand. Onduidelijk is de schaal waarop dit gebeurt. In 'Het Kerend Tij' wordt de kruisbestuiving in het Veem als volgt beschreven: '*De interne kruisbestuiving is groot door een uitgekiende diversiteit van beroepsgroepen. De ambachtelijke, culturele en dienstverlenende functies vullen elkaar gemakkelijk aan. Tachtig procent van de bedrijven werkt samen en soms maken ze met gesloten beurs gebruik van elkaars diensten.*'

Kruisbestuiving wordt hier dus beschreven als een proces dat voornamelijk van bedrijfsmatig belang is. Het samenwerken van bedrijven valt echter uitermate moeilijk te kwantificeren, laat staan te kwalificeren. Bovendien is het onduidelijk of deze samenwerking simpelweg komt omdat er meerdere bedrijven in elkaars nabijheid zitten, of dat het komt omdat deze bedrijven in een pand als het Veem zitten.

3.3.Inspiratie

Kruisbestuiving in vrijplaatsen. Het is ook een *mentaliteitskwestie,* een persoonlijke instelling. Het is open staan voor nieuwe dingen en daar iets mee doen in je eigen leven. *'In dit pand zie je veel mensen dingen doen waar je niet van wist dat het mogelijk was. Het verbreedt je horizon. Je wordt er dagelijks mee geconfronteerd, je loopt de deur binnen en het is er.' (Mark, lid van improvisatie straattheater groep Hendrick-Jan de Stuntman)*

Inspiratie hoeft daardoor niet alleen cultureel georiënteerd te zijn. '*Het ontstaat doordat je in je dagelijks leven wordt omgeven door verscheidene activiteiten. Als je de juiste instelling hebt en durft te experimenteren neem je die mentaliteit ook mee in andere bezigheden. Inspiratie kan daardoor ook op andere maatschappelijke gebieden tot uiting komen.' (Grrrt, muziekprogrammeur Kalenderpanden)*

In paragraaf 2.3 hadden we al opgemerkt dat in de vrijplaatsen een relatief hoog aantal mensen woont met werk dat minder carrièregericht of financieel aantrekkelijk is. In de opmerking hierboven schuilt misschien wel een deelverklaring. De mensen in de vrijplaatsen inspireren elkaar om niet de geëffende paden te bewandelen. Dit kan zich dan ook in de werkomgeving uiten.

3.4 Netwerk

Voor zowel het samenwerken als de voor inspiratie is het in eerste instantie noodzakelijk met elkaar in contact te komen. De vrijplaatsen zijn hierbij vanwege hun *netwerkfunctie* van belang: *'Kruisbestuiving is ook iets praktisch. Doordat verschillende aangrenzende activiteiten in nabijheid van elkaar opereren kunnen de individuele netwerken een gemeenschappelijk karakter krijgen. Het netwerk van programmering, journalisten en publiek raakt over de verschillende individuele activiteiten verdeeld. De Kalenderpanden waren ook een plek met een heel laagdrempelig karakter. Vele bezoekers en gebruikers voelden zich thuis in de Kalenderpanden en hadden daardoor " het gevoel dat het van hun was". Als het ook een beetje jouw pand is ga je daar eerder langs.' (Grrrt, muziekprogrammeur Kalenderpanden)*

'Het is leuk en inspirerend om in een diverse groep mensen te zitten die met andere dingen bezig zijn. Mensen uit dit pand kom je overal tegen, het Robodockfestival, de Volkskeuken, de daklozenopvang of op een fietsdemonstratie. Je wisselt veel uit. Hierdoor breid je je contacten enorm uit. In een huis als dit (Plantage Doklaan) ben je altijd snel op de hoogte, je zit op een brandpunt van informatie. Posters, flyers en vragen over alternatieve activiteiten komen hier altijd als eerste aan. Zo'n informatiepositie zal je als etagebewoner niet snel hebben.' (Mark, lid van improvisatie straattheater groep Hendrick-Jan de Stuntman)

Het grote netwerk is echter lang niet altijd bruikbaar. Mark geeft aan dat in zijn vakgebied, het 'geïmproviseerde straatspektakeltheater' er maar weinig artistieke uitwisseling met andere disciplines is. Samengewerkt wordt er altijd wel en als dat bij de buren kan, ligt het voor de hand de buren aan te spreken. Je weet dan wat je in huis haalt en het is vertrouwd. Zelden zal men echter in staat zijn aan te geven wat de artistieke 'kruisbestuiving' is geweest tussen ver uit elkaar liggende discipli-

nes als een beeldhouwer en een meubelmaker. Een beeldhouwer en een meubelmaker drinken wel samen koffie en bespreken daarbij zaken van bedrijfstechnische aard. Ook niet onbelangrijk.

3.5 Openbaarheid

Hoewel er in de panden dus een uitgebreid netwerk samenkomt, is het toch toeval als één en ander op elkaar aansluit. Voorwaarde is in ieder geval dat men op de hoogte is van wat er gebeurt. *Openbaarheid* is dus van belang. Op het gebied van het theater komt men elkaar tegen op de festivals. Daar vindt wel spontane samenwerking plaats. Zo ontstond uit het laatste Robodock-festival op het ADM-terrein de nieuwe groep ELXT 90 (spektakel met veel vuur, "aliens" en motoren) die nu door Europa reist.

Er moet in het theater blijkbaar eerst iets georganiseerd worden voor er kruisbestuiving plaats kan vinden. *'In mijn vakgebied is kruisbestuiving belangrijk, de hele theaterwereld draait er op. Voor mij gebeurt het dus niet persé in het pand zelf, maar vooral op de festivals. Maar ook voor het faciliteren van de festivals zijn vrijplaatsen belangrijk. Een evenement als het Robodock-festival gebeurt tenslotte ook niet in de Melkweg of Paradiso.' (Mark, lid van improvisatie straattheater groep Hendrick-Jan de Stuntman)*

Deze conclusie dat er pas vanuit de openbaarheid iets ontstaat wordt ook door de bewoners van de Nieuwe Meer onderschreven. Hoewel men al jaren in de panden woonde en werkte, was men soms nauwelijks op de hoogte van wat er in de ateliers gebeurde. Toen er een open dag was georganiseerd, waarbij iedereen bij elkaar over de vloer kwam, werd deze impasse doorbroken. Een ander groot pand als Tetterode heeft vergelijkbare ervaringen.

3.6 Samenvatting.

Een veel voorkomend beeld dat van kruisbestuiving of synergie geschetst wordt, is het door experiment en samenwerking ontstaane kunstenaarsproject. Uit het onderzoek komt een genuanceerder beeld naar voren. Er wordt wel geëxperimenteerd en samengewerkt door kunstenaars, maar de kruisbestuiving treedt in veel meer varianten en maatschappelijke velden op. Ook de bewoners kunnen zich laten inspireren door wat er in het pand gebeurt en nemen dat mee in hun alledaagse praktijk. Het is uiteindelijk bijzondere woon- en werkklimaat, in al haar facetten, dat een positieve uitwerking heeft op de bewoners, de actievoerder en de kunstenaar.

Plantage Doklaan

Van Ostadestraat 233

HOOFDSTUK 4

Verdwijnen van Vrijplaatsen

In dit hoofdstuk word een beschouwing gegeven over het verdwijnen van vrijplaatsen in Amsterdam. Er zal daarbij worden gekeken naar de historische ontwikkeling die vrijplaatsen hebben doorgemaakt en de geografische spreiding van deze plekken. Tevens zullen enkele oorzaken voor het verdwijnen van vrijplaatsen worden aangestipt. Aan het einde van het hoofdstuk zal nog worden stil gestaan bij de gevolgen van deze ontwikkeling voor de (kleinschalige) voorzieningenstructuur van Amsterdam.

4.1 Introductie

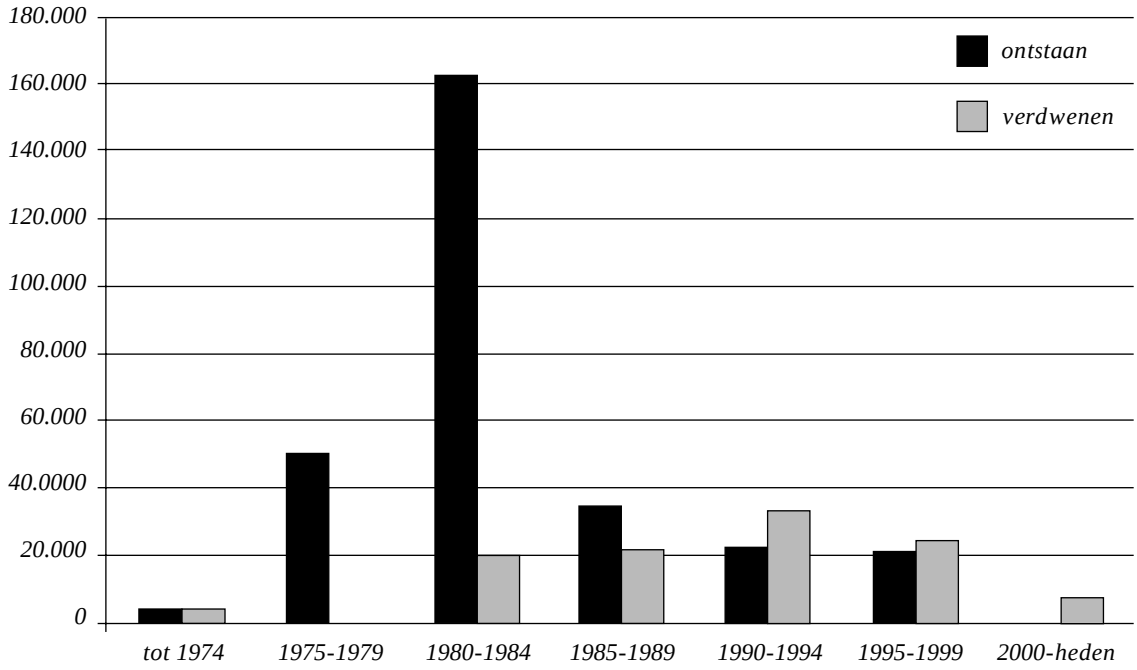
De oorsprong van de vrijplaatsen in Amsterdam moet worden gezocht in de jaren ’70. Deze periode kenmerkte zich in algemene zin door een aantal maatschappelijke verschuivingen, waarbij de mondigheid en zelfbeschikking van de mensen aan belang wonnen. Voor vrijplaatsen, die hier op een bepaalde manier een ruimtelijke uitdrukking van zijn, is dit de beginperiode. Het omslagpunt ligt bij de uitspraak van de Raad van State in deze periode, die het kraken juridisch mogelijk maakte.

Vrijplaatsen dreigen heden ten dage uit de Amsterdamse stedelijke mix te verdwijnen. Om de historische ontwikkeling vanaf de jaren ‘70 tot nu inzichtelijk te maken, hebben wij de lijst van in dit onderzoek nader onderzochte vrijplaatsen aangevuld. Op basis van de gezamenlijke historische kennis van enkele lang meedraaiende krakers en het staatsarchief[7] op het Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis is een lijst van 125 panden samengesteld. Deze lijst[8] omvat nog bestaande en reeds ontruimde kraakpanden van een bepaalde omvang waar, in het verleden of nog steeds, meer gebeurt dan alleen wonen[9].

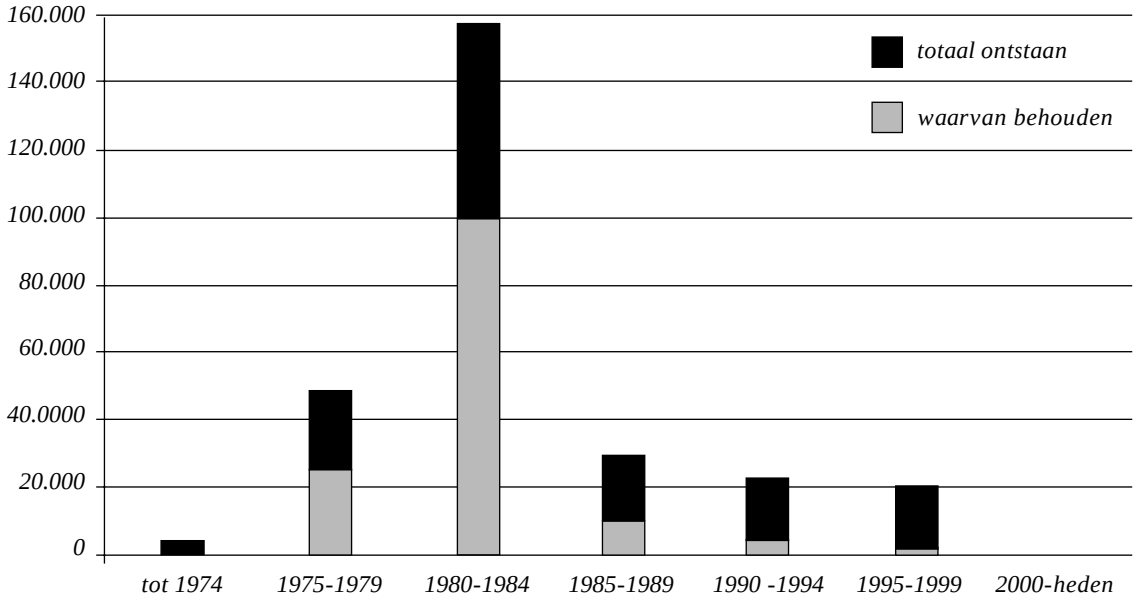
4.2 Historische ontwikkeling

In grafiek 1 en grafiek 2 is de lijst met kraakpanden geanalyseerd. In grafiek 1 is het proces van ontstaan en verdwijnen van vrijplaatsen uitgedrukt in vierkante meters aangegeven. In grafiek 2 wordt het uiteindelijke behoud van vrijplaatsen in vierkante meters aangegeven.

Grafiek 1 Ontstaan en verdwijnen van vrijplaatsen

Grafiek 2 Ontstaan en behouden vrijplaatsen in m^2

Uit grafiek 1 blijkt dat het aantal 'vrijplaatsen', uitgedrukt in vierkante meters vanaf de jaren 70 een langzame groei heeft doorgemaakt. Behalve door een groot aantal gekraakte wooneenheden, wordt deze groei voor een belangrijk deel veroorzaakt door de kraak van een aantal enorme complexen, zoals het NRC-Handelsbladcomplex en de gebouwen rond de Verversstraat. Begin jaren '80 bereikt de omvang van het totaal aantal ontstane vrijplaatsen haar top. Nog steeds worden er grote complexen gekraakt, maar er ontstaan steeds meer kleinere vrijplaatsen.

Na 1985 zakt het aantal ontstane vrijplaatsen abrupt in. Vanaf deze periode wordt er blijkbaar op een lager pitje doorgekraakt. De kraakbeweging heeft dan ook allang niet meer de omvang van het begin van de jaren '80. Het is wel opvallend dat enkele grote gebouwen weer een belangrijk deel van het totaal gekraakte vierkante meters zijn gaan uitmaken. Voorbeelden hiervan zijn de Graansilo's, Vrieshuis Amerika en de Kalenderpanden. In de jaren '90 zien we de balans negatief doorslaan: er verdwijnen meer vrijplaatsen dan er nieuwe ontstaan. Een dieptepunt lijkt te zijn bereikt rond de eeuwwisseling. Er zijn dan maar enkele grote kraakpanden over zoals het ADM in het westelijke havengebied en de Filmacademie.

Grafiek 2 toont het aandeel behouden vrijplaatsen per 'lichting', opnieuw uitgedrukt in vierkante meters. Ook hier blijkt dat de bloeitijd voor 1985 ligt. In de topperiode tussen 1980 en 1985 ontstonden niet alleen de meeste vrijplaatsen, het percentage uiteindelijk behouden panden is hier ook het grootst.

Het is helaas niet zo dat de totale oppervlakte aan huidige vrijplaatsen eenvoudigweg berekend kan worden door de behouden oppervlakte op te tellen. Veel aanvankelijk 'behouden' oppervlakte is uiteindelijk alsnog als vrijplaats verloren gegaan. Begin jaren '80 waren er namelijk overheidsfondsen voor het legaliseren van panden beschikbaar, onder de voorwaarde dat er zoveel mogelijk betaalbare woonruimte in gerealiseerd zou worden. De HAT-regeling is daar het bekendste voorbeeld van. De nadruk die in deze regeling op wonen ligt, doet geen recht aan de diversiteit van functies in een vrijplaats.

Tevens is deze regeling voor de samenstelling van de bewonersgroepen en het karakter van het pand funest gebleken. In de HAT-regeling werden panden volgens de normen van de betreffende woningbouwvereniging verbouwd en ingericht, waardoor veel van de oorspronkelijke opzet van de vrijplaats verloren is gegaan. Van de door ons onderzochte panden zijn de Inktfabriek en Vredenburgh voorbeelden van een HAT-verbouwing. In de Inktfabriek heeft deze verbouwing vooral onder de bewoners de onderlinge samenhang verstoord. Vredenburgh vormt een gunstigere variant. Hier hebben de bewoners binnen de HAT-regeling eigen voorwaarden kunnen bedingen, waardoor men nog steeds in woongroepen woont, de publieke ruimtes onderdeel zijn van het geheel en men zelf nieuwe bewoners kan toewijzen.

Na 1985 verandert de focus op de HAT-regeling langzaam. Blijkbaar is de behoefte aan betaalbare woonruimte in mindere mate een politiek punt. Panden worden in deze periode nog wel gelegaliseerd, maar meer met het doel om van een

aantal lastige kraakpanden af te komen. De ‘schoonschip’ campagne van het Grondbedrijf, eind jaren ’80, is hier een voorbeeld van.

De in deze golf gelegaliseerde panden hebben de legalisering meer in eigen hand gehouden en hebben zichzelf via een erfpachtregeling aangekocht. Hierdoor zijn deze panden relatief meer als een vrijplaats te beschouwen, zoals de Frederik Hendrikschool en de van Ostadestraat 233. Immers er is bij een HAT-verbouwing in de beheerssituatie sprake van een woningbouwvereniging en zijn de panden die via een erfpachtconstructie zijn aangekocht nog zelfbepalend.

De twee grafieken laten voor 2000 een drastisch veranderend kraaklandschap zien. De kans op behoud is veel kleiner geworden. Uiteraard kan het beeld zich nog enigszins wijzigen doordat, via het broedplaatsenbeleid, de in de jaren ‘90 ontstane vrijplaatsen uiteindelijk gelegaliseerd worden. De Plantage Doklaan is daar een voorbeeld van, de Kalenderpanden een grote gemiste kans.

4.3 Geografische spreiding vrijplaatsen

Zie hiervoor de kaarten op de volgende pagina’s.

4.4 Maatschappelijke dynamiek in de ontwikkeling van vrijplaatsen

De oorzaken voor het verdwijnen van vrijplaatsen heden ten dage moet worden gezocht in een brede maatschappelijke analyse, de vrijplaatsen zijn immers geen eilanden in de Nederlandse samenleving. Een dergelijke analyse zou echter veel meer vergen dan de omvang van dit onderzoek. Toch willen we een raamwerk bieden om deze ontwikkeling duidelijk te maken. Wij zullen ons daarom beperken tot het beschrijven van enkele belangrijke factoren die in onze ogen het ontstaan en verdwijnen van vrijplaatsen hebben beïnvloed. Wij onderscheiden daarin twee periodes, namelijk de groei tot 1985 en de afname vanaf 1985, zoals die in grafiek 1 en grafiek 2 naar voren zijn gekomen.

Groei tot 1985

Een eerste voorwaarde voor het ontstaan van vrijplaatsen is de aanwezigheid van ongebruikte panden. Vanaf begin jaren ‘ 70 waren deze in redelijke mate voorhanden. In die tijd trokken veel economische functies en kinderrijke gezinnen de stad uit. Zo werden de industriële bedrijven steeds grootschaliger en kregen behoefte aan nieuwe onderkomens. Vele vertrokken naar grote, goed bereikbare bedrijfsterreinen aan de rand van de stad. In Amsterdam had dit tot gevolg dat veel fabriekspanden, vooral in het centrum, voor langere tijd leeg kwamen te staan.

Het idee dat deze gebouwen uitstekend in sfeervolle woonruimte zijn om te zetten had in die tijd bij stedenbouwers en projectontwikkelaars nog niet postgevat. Logisch, men was vooral bezig met het bouwen van strak geplande nieuwbouwwijken met voldoende groen en parkeerruimte. Hiermee voldeed men blijkbaar aan een grote behoefte, want veel gezinnen vestigen zich in dit soort wijken. Als gevolg hiervan nam het aantal bewoners in de oudere wijken, zoals De Pijp en Oost af.